

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Diplomová práce

2008

Miroslav MANĎÁK

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV ROMÁNSKÝCH STUDIÍ

**Sémantická analýza osobních
zájmen v portugalštině**

**Semantic analysis of personal
pronouns in portuguese**

Autor diplomové práce: Miroslav Mandřák
Studijní obor: Portugalština
Vedoucí diplomové práce: PhDr. Jaroslava Jindrová
Konzultant: Prof. RNDr. Jaroslav Peregrin, CSc.

2008

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité prameny a literaturu.

V Praze dne .....

.....

Rád bych zde poděkoval PhDr. Jaroslavě Jindrové a Prof. RNDr. Jaroslavovi Peregrinovi CSc. a Heleně Topě Virgínii Valentimové, Ph.D. za odbornou pomoc, cenné rady a připomínky.

Obsah

TEORETICKÁ ČÁST.....	1
1 Úvod.....	1
2 Sémantika a její varianty.....	2
2.1 Význam.....	4
2.2 Strukturální sémantika.....	6
2.3 Lexikální sémantika	7
2.4 Funkční gramatika.....	11
2.5 Funkční generativní popis.....	11
2.6 Formální sémantika (Logická sémantika).....	12
2.6.1 Základní pojmy a principy logické sémantiky.....	14
2.6.1.1 Pravdivostní hodnoty.....	14
2.6.1.2 Princip kompozicionality a princip zaměnitelnosti synonym.....	14
2.6.2 Extenzionální sémantika.....	15
2.6.3 Intenzionální sémantika.....	18
2.6.4 Hyperintenzionální sémantika.....	19
2.6.4.1 Situační sémantika.....	20
2.6.5 Dynamická sémantika.....	23
2.6.5.1 Teorie reprezentace diskurzu.....	23
2.6.5.1.1 Struktura reprezentace diskurzu.....	25
2.6.5.1.2 Konstrukce DRS.....	27
2.6.5.1.3 DRT zohledňující presupozice (presupposition-based version of DRT)	30
2.6.5.1.4 Vnořené reprezentace diskurzu (sub-DRS).....	32
2.6.5.1.5 Plurál.....	33
2.6.5.1.5.1 Kvantifikace.....	33
2.6.5.1.5.2 Množné číslo vyjádřené obecně pomocí DRT.....	35
PRAKTICKÁ ČÁST.....	37
3 Obecná definice zájmen.....	37
3.1 Diskurz.....	39
3.2 Klasifikace portugalských zájmen.....	40
3.3 Osobní zájmena v portugalštině.....	42

4	Základní funkce osobních zájmen v portugalštině	46
4.1	Rozdělení anaforických vztahů.....	51
4.2	Spolureference.....	53
5	Sémantická analýza osobních zájmen v portugalštině.....	56
5.1	Sémantická analýza nominativních osobních zájmen	57
5.1.1	DRT analýza osobních portugalských zájmen.....	58
5.1.1.1	Nutně deiktická zájmena.....	58
5.1.1.2	Zájmena nutně deiktická a možně anaforická.....	60
5.1.1.3	Zájmena možně deiktická i možně anaforická.....	64
5.1.1.3.1	Zvláštní strategie identifikace antecedentu zájmen „možně deiktických i možně anaforických“.....	66
5.1.1.4	Zájmenné výrazy možně zahrnující účastníka diskurzu.....	69
5.1.1.4.1	Výrazy možně zahrnující příjemce sdělení.....	70
5.1.1.4.2	Výraz možně zahrnující mluvčího i příjemce sdělení.....	74
5.1.2	Komponentová analýza osobních portugalských zájmen.....	77
5.1.3	Nevyjádřená nominativní osobní zájmena	79
5.1.4	Vyjádřená nominativní osobní zájmena	82
5.1.5	Sémantické problémy nominativních osobních zájmen	83
5.1.5.1	Sporné výskyty nominativních osobních zájmen	84
5.2	Sémantická analýza objektových osobních zájmen	87
5.2.1	Nepřízvučná objektová osobní zájmena	87
5.2.1.1	Klasifikace klitik	88
5.2.1.2	Anaforická funkce nepřízvučných objektových osobních zájmen	91
5.2.1.3	Zdůraznění nepřízvučných objektových osobních zájmen.....	92
5.2.1.4	Nevyjádřená objektová osobní zájmena	94
5.2.1.5	Sémantická analýza nezvratných nepřízvučných objektových osobních zájmen s ne-anaforickým významem.....	94
5.2.1.5.1	Nepřízvučné objektové zájmeno ve funkci podmětu infinitivní věty	96
5.2.1.5.2	Etický dativ	96
5.2.1.5.3	Přivlastňovací dativ	97
5.2.1.6	Sémantická analýza zvratných a recipročních zájmen	98
5.2.1.6.1	Zvratné zájmeno „se“ ve funkci podmětu.....	103
5.2.1.6.2	Pasivující zájmeno „se“	104

5.2.1.6.3 Ergativní klitikum.....	105
5.2.1.6.4 Inherentní zvrtné zájmeno.....	107
5.2.2 Přízvučná objektová osobní zájmena	109
5.2.2.1 Sémantická analýza přízvučných objektových osobních zájmen	111
5.2.2.2 Sporné výskyty přízvučných objektových osobních zájmen.....	112
6 Závěr.....	113
7 Resumo.....	115
8 Výtah.....	119
9 Abstract.....	120
10 Bibliografie.....	121
11 Seznam Příloh.....	124
11.1 Příloha 1: Stručný přehled kategoriální gramatiky.....	125

TEORETICKÁ ČÁST

1 Úvod

V této práci se pokusím vytvořit o sémantickou analýzu osobních zájmen v současném portugalském jazyce. Jejím cílem je identifikace pojmu osobního zájmena, určení obecných definic významů jednotlivých osobních portugalských zájmen a odlišení těchto významů od jejich smyslů. Dále se budu snažit analyzovat konkrétní významy osobních zájmen, které se vzdalují obecným sémantickým hodnotám a kromě toho se hodlám pokusit popsat sémanticky problematické výskyty osobních portugalských zájmen.

Práce je rozdělena do dvou částí. V první, teoretické části, se pokusím v zevrubných rysech nastínit předmět sémantiky, identifikaci významu a smyslu a zejména různé způsoby sémantické analýzy. V rámci popisu různých sémantických škol vysvětlím pojmy a termíny relevantní k sémantické analýze. Nejvíce prostoru věnuji těm přístupům, které jsem vyhodnotil jako nejužitečnější pro modelování významu osobních zájmen a sémantickým jevům, které jsou s tímto modelováním spojené.

Druhá část práce je označena jako praktická. Praktická část je rozdělena do několika hlavních kapitol. V prvním oddíle se pokusím o identifikaci portugalských osobních zájmen podle stávajících gramatik. Z největší části jde o práce portugalských a brazilských autorů. V dalším oddíle se věnuji hlavním funkcím osobních zájmen. Dále hodlám popsat anaforu, která umožňuje zájmeným výrazům uplatnit jejich význam při identifikaci jejich smyslu.

Následující část, kterou je možné považovat za hlavní, obsahuje sémantickou analýzu portugalských zájmen. S ohledem na skutečnost, že za základní tvar zájmen je možné považovat nominativ, se nejprve pokusím provést formálně sémantickou analýzu nominativních osobních portugalských zájmen s cílem identifikovat obecnou definici třídy osobních zájmen a zároveň obecné definice konkrétních osobních zájmen v portugalštině. Pomocí metod formální dynamické sémantiky hodlám zachytit reprezentaci procesu identifikace smyslu zájmena na základě jeho významu. Tímto přístupem se pokusím určit všechny relevantní faktory ovlivňující význam osobních zájmen, které jsou nezbytné pro vytvoření smyslu každého jednotlivého zájmena.

Nominativní osobní zájmena budu dále analyzovat z hlediska obecné sémantiky s cílem identifikovat jejich sémantické hodnoty, které neodpovídají obecným definicím. V poslední části se budu zabývat sémantickou analýzou objektových zájmen, kterou zaměřím zejména na

fenomény osobních zájmen v moderní portugalštině, které se vymykají obecným sémantickým definicím příslušných zájmen.

Příklady uváděné v této práci hodlám z větší části přebírat od autorů portugalských gramatik, a to především v oddílech věnovaných specifickým teoriím (např. ergativní zájmena v portugalštině), které nejsou přijímány zcela bez výhrad. Jazykovědné termíny používané v práci budou v českém jazyce tak jak se nejčastěji vyskytují v české odborné literatuře (Čermák, 2001; Grepl et Karlík, 1998; Peregrin, 2003 aj.). Vzhledem k částečné nejednotnosti terminologie uvádím navíc formu používanou v pracech, ze kterých vycházím, v jejich původním jazyce (tedy v portugalštině a angličtině).

2 Sémantika a její varianty

„**Sémantika** je obecně definovaná jako studium významu.“¹. Jedná se tedy o vědní disciplínu zabývající se významem. Počátek sémantiky je možné najít na konci 19. století v dílech francouzských lingvistů Michela Bréala (*Essai de sémantique, science des significations*, 1897) a později Antoineta Miellera (*Comment les mots changent de sens*, 1905). V tehdejší pojetí se ovšem sémantika zabývala pouze významem izolovaných slov. V této rané etapě vznikla řada pojmů zásadních pro tradiční i moderní sémantiku.

Jedná se o pojmy jako synonymie (dvě různá slova nebo vyšší jednotky téhož jazyka mají stejný nebo podobný význam, např. běžet a utíkat), homonymie (dvě formálně stejná slova mají různé významy, např. bílí ve funkci slovesa a adjektiva), polysémie (jedno slovo má různé významy, např. zámek), hyponymie (význam jednoho slova je součástí významu slova nadřazeného, např. medvěd a zvíře), antonymie (dvě slova stojí na opačných pólech určitého graduálního vztahu, např. široký a úzký), komplementárnost (jeden výraz je popřením druhého, např. živý a mrtvý), solidárnost (např. oči a vidět nebo pes a štěkat), inverze (např. kupovat a prodávat nebo levý a pravý) apod.

Některé z těchto pojmů si pozdější autoři upravovali a upřesňovali tak, aby se mohly stát součástí konkrétní sémantické teorie. Odvětvím, které navázalo na tradiční pojetí sémantiky slov, je tzv. „lexikální sémantika“. Vůči ní se vyčlenila sémantika vyšších výpovědních útvarů jako jsou výpovědi, textové sekvence, diskurz nebo text.

Obecně je možné tvrdit, že termín sémantika se v dnešní době nejčastěji chápe jako nauka o významu. Toto pojetí vychází z přístupu amerického logika a filozofa Charlese

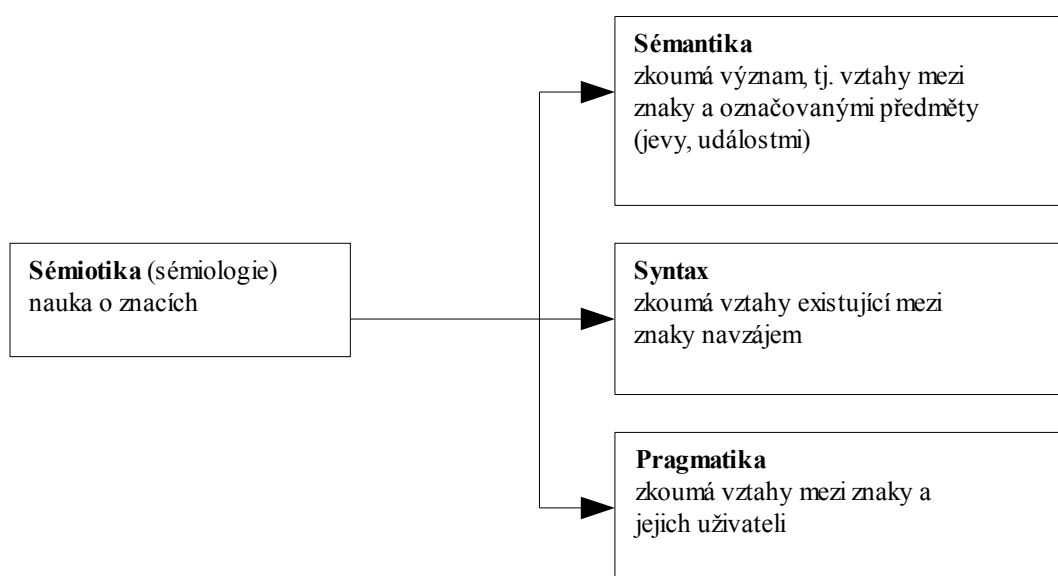
---

1 „*A semântica é geralmente definida como o estudo do significado.*“ LYONS, John. *Semântica*. Lisboa: Presença, 1979, s. 11

Morrisse ze 30.-50. let 20. století. Ten shrnul dosavadní myšlenky v oblasti sémiotiky a rozlišil tři její roviny (obr. 1). Jde o sémantickou, syntaktickou a pragmatickou rovinu. Všechny tři oblasti jsou ve vzájemném vztahu postupné inkluze. Sémantika tedy zahrnuje syntax a pragmatika zahrnuje sémantiku.

Sémiotiku (někdy nazývanou sémiologie) tedy chápeme obecně jako nauku o znacích. Syntax je chápána jako věda zabývající se vztahy existujícími mezi znaky navzájem, sémantika studuje vztahy mezi znaky a označovanými předměty a pragmatika navíc i vztahy mezi znaky a uživateli jazyka.

Obr. 1: Morrisovo rozčlenění sémiotiky

Portugalští autoři definují cíle sémantiky následovně: „...analyzovat na základě příslušné propozice stavbu výpovědi v portugalštině. Tato analýza se snaží vysvětlit kompatibilitu a ne-kompatibilitu mezi hodnotami, které se v dané sekvenci vyskytují a získat tak obecný význam.“² Za rámec studia sémantiky pak považují „příslušnou jazykovou sekvenci, ve které se vyskytuje přinejmenším jedna propozice (tj. abstraktní struktura sestavená na základě vztahu mezi predikátem a jeho argumenty).“³

2 „...analisar a construção do enunciado em português, partindo do sentido da proposição que lhe é subjacente. Esta análise procura explicar as compatibilidades e as incompatibilidades entre os valores que coocorrem na sequência, convergindo para a sua significação global.“ CAMPOS, M. H. C.; XAVIER, M. F. *Sintaxe e Semântica do Português*. Lisboa: Universidade Aberta, 1991, s. 33

3 „...a sequência linguística subjacente à qual se encontra pelo menos uma proposição (isto é, uma estrutura abstracta constituída por uma relação entre um predicado e os seus argumentos).“ (tamtéž)

Pro porovnání zde uvádím některé další obecné definice sémantiky. František Čermák uvádí následující definici: „Sémantika: lingvistická disciplína studující význam jazykových jednotek, znaků a jejich řetězů v systému i při jejich použití“⁴. Je zajímavé povšimnout si, že v tomto pojetí je sémantika nahlížena pouze jako jazykovědná disciplína a nikoli jako součást sémiotiky obecně. Do sémiotiky kromě jazyka náleží další oblasti zkoumání, u kterých je možné analyzovat vztahy mezi označujícími symboly a označovanými referenty, např. umělecké obory, náboženství, hry nebo rituály.

Jinou definici nabízí Jiří Černý, který zdůrazňuje pojetí významu jako vztahu. Sémiotika je podle něj: „Nauka o významu, tj. o vztahu, který existuje mezi znakem a označovaným předmětem (jevem, událostí)“⁵. Podobnou definici uvádí i německý filosof a logik Rudolf Carnap, který tvrdí, že sémantika se zabývá „výrazy jazyka a jejich vztah k jejich designátům“⁶.

2.1 Význam

Většina autorů se shoduje v tom, že sémantika je nauka o významu. Problematickým prvkem je však právě pojem „významu“. V současné době existuje celá řada teorií významu, které se snaží význam svým způsobem vysvětlit. Jedná se např. o teorii asociační (John Locke, vychází z teze, že v rozumu není nic, co předtím nebylo ve smyslech; k významu se dostává smyslovým vnímáním, nebo vnitřní reflexí svých dojmů), verifikační teorii (Rudolf Carnap, vychází z principů logiky a jejích pravdivostních hodnot), behavioristickou teorii (Charles Morris, vychází z obecného principu, že každá akce vyvolává reakci) atd. Každá z těchto teorií řeší problematiku významu svým specifickým způsobem, ovšem doposud žádná nebyla přijata bez výhrad.

Pro ukázkou můžeme porovnat dvě rozdílné definice významu z české a portugalské gramatiky. Není ovšem možné tvrdit, že je jedno nebo druhé tvrzení příznačné obecně pro české nebo portugalské autory. František Čermák pojímá význam obecně sémioticky z hlediska abstraktního znaku: „Význam je ta část jazykového znaku, která je korelovaná formě, obohacená o pojmové, (...) popř. i nepojmové složky další a uložená jako odraz reality ve vědomí, resp. paměti člověka“⁷.

---

4 ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001, 3. vyd., s. 281

5 ČERNÝ, Jiří. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 415

6 CARNAP, Rudolf. *Problémy jazyka vědy*. Překl. K. Berka a L. Tondl. Praha: Nakl. Svoboda, 1968, s. 95

7 ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001, 3. vyd., s. 199

Eduardo Paiva Raposo pojímá narozdíl od předchozí definice význam jako pojem vztahující se k celému výroku a zdůrazňuje tzv. „princip kompozicionality“ (blíže je o tomto principu pojednáno v kapitole zabývající se formální sémantikou): „Význam celé výpovědi nevychází ve většině případů pouze z vlastních významů jednotlivých slov, ale také z celkové kompozice těchto různých významů; vzhledem k lineárnímu uspořádání, ve kterém se slova vyskytují, není tento slovosled v žádném případě náhodný, protože význam výroku obsahujících stejná slova může být zcela odlišný.“⁸.

Obecně je možné tvrdit, že v prvopočátcích sémantiky se její teorie omezovala takřka výhradně na význam jednotlivých slov a na vztahy mezi nimi. Zvrat v globálním měřítku přišel na počátku šedesátých let dvacátého století. Od této doby se mluví o tzv. „moderní sémantice“. Nejvýznamnějším posunem k moderní sémantice byla analýza nikoli pouze slov, ale především výroku. Vznikla celá řada nových sémantických směrů a přístupů, ve kterých se začínaly objevovat některé důležité pojmy a termíny jako sémantická anomálie, presupozice, ilokuce a performativnost.

Sémantické anomálie jsou charakterizovány jako sémanticky málo přijatelné věty i přesto, že jsou gramaticky správné. K takovým fenoménům patří např. tautologie tj. vypovídání nějaké vlastnosti o předmětu v němž je tato vlastnost nutně obsazena (např.: hlavní město je město) a dále kontradikce, tj. popírání nějaké vlastnosti u předmětu, v němž je nutně obsazena (např.: slon není zvíře).

Presupozice je předpokládaná nevyslovená součást výpovědi, která platí, i když výpověď negujeme nebo ji změníme v otázku. Pojem presupozice vychází zejména z faktu, že při spontánní mluvené výpovědi mluvčí zdaleka neříká vše, co má v úmyslu sdělit posluchači, protože značnou část sdělovaného obsahu může u něho předpokládat.

Termín **ilokuce** souvisí s teorií ilokučních aktů. Tato teorie dělí každý řečový akt na tři části. 1. lokuční akt, který odpovídá fonologickým, gramatickým a sémantickým pravidlům, která musí výpověď splňovat; 2. ilokuční akt, který počítá se záměry mluvčího; 3. prelokuční akt, představující efekt, který má věta vzbudit u posluchače.

Performativnost vychází z myšlenky, že v každé hloubkové struktuře věty existuje

---

8 „Significado global da frase resulta em grande parte, não só do sentido próprio de cada uma dessas palavras, mas também da composição global entre esses vários significados; e ainda que a ordenação linear em que as palavras surgem não é de modo nenhum arbitrária, na medida em que tem um significado completamente diverso, sendo no entanto, constituída pelas mesmas palavras.“ RAPOSO, Eduardo Paiva. *Introdução à Gramática Generativa: Sintaxe do Português*. Lisboa: Livraria Moraes eds., 1983. 2nd edition, s. 17

performativní sloveso, které se může, ale nemusí objevit i v povrchové struktuře. Například obsahem věty „Půjdu nakoupit“ je „oznamuji ti, že půjdu nakoupit“ apod. Podle této teorie obsahuje každá věta performativní složku významu.

V sedmdesátých letech již dochází k velmi těsné spolupráci logiky a lingvistiky. Výsledkem této spolupráce bylo vytvoření tzv. „formální sémantiky“. Ta popisuje obsah výroku prostředky formální logiky.

Na závěr této kapitoly považuji za vhodné vyjasnit některé termíny, které by bylo možné vykládat různým způsobem. Předně je třeba odlišit význam od smyslu. „Význam má povahu invariantu s různě silnou potencialitou.“⁹ Pokud se význam v textu aktualizuje, stává se konkrétním. Tento konkrétní význam se nazývá smyslem.

Dalším podstatným termínem je výraz „pojem“. Ten můžeme charakterizovat následovně: „Pojem (...) je základním prvkem konstrukce a rekonstrukce významu výpovědi, která je tvořená a přijímaná“.¹⁰ Tento termín, který je tedy zásadní při konstrukci a rekonstrukci významu výroku, označuje množinu obsahující všechny hlavní vlastnosti určitého jazykového znaku.

2.2 Strukturální sémantika

Strukturální jazykověda vycházející z práce Ferdinanda de Saussura se postupem doby rozvětvila na celou řadu různých škol a přístupů. „Pokud jde o jejich poměr k sémantice, dá se říci, že pro všechny tyto směry je charakteristická, alespoň v klasickém období od 20. do 50. let, buď snaha vyhnout se jí nebo ji dokonce otevřeně vyloučit ze sféry svých zájmů (...).“¹¹

Změnu přístupu strukturalistů k sémantice zahájil na konci 50. let dánský jazykovědec a zakladatel glosématiky Luis Hjelmslev. Ten se pokusil dekomponovat významovou složku výrazu na minimální jednotky podobným způsobem, jakým strukturalisté rozebírali formální jednotky jazyka. Svoji metodu dekompozice ilustroval na příkladu anglického slova „am“ („I am“ = „já jsem“), ve kterém je možné rozlišit formální komponenty „a“ a „m“ a stejně tak

9 ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001, 3. vyd., s. 199

10 „A noção (...) está na base da construção-reconstrução da significação do enunciado produzido-reconhecido.“ CAMPOS, M. H. C.; XAVIER, M. F. *Sintaxe e Semântica do Português*. Lisboa: Universidade Aberta, 1991, s. 32

11 ČERNÝ, Jiří. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 427

významové komponenty „být“, „1. osobu“, „jednotné číslo“, „přítomný čas“ a „indikativ“. Stejně jako v případě strukturální analýzy formální stránky i u obsahu šlo o vymezení rozdílů mezi významovými elementy: „Jde o to, stanovit předpokladový poměr nikoli mezi významy, nýbrž mezi jazykově určenými hranicemi významů.“¹².

V průběhu šedesátých let následně došlo k významnému rozvoji strukturální sémantiky. V této době se strukturalisté zaměřovali především na lexikální sémantiku, ve které byla asi nejvýznamnější tzv. „složková analýza“ a tzv. „teorie sémantických polí“ (obojí viz. kapitola „Lexikální sémantika“).

Od druhé poloviny šedesátých let dochází ke sblížení různých sémantických přístupů. Strukturální sémantika se tak propojuje s formálními způsoby analýzy vycházejícími z logiky, případně s generativními jazykovědnými přístupy.

2.3 Lexikální sémantika

Obecně lze říci, že lexikální sémantika se zabývá významy lexikálních jednotek. U některých autorů se můžeme setkat s jejím označením jako „sémaziologie“ a bývá oddělovaná od „onomaziologie“ definované jako „obecná teorie označování“¹³. Zásadním problémem je ovšem samo vymezení lexikální jednotky. V tradiční sémantice bylo za předmět zkoumání považováno slovo. Ovšem „slovo (...) není dostatečně jednoznačná a přesně definovatelná jednotka, zejména pokud jde o její hranice.“¹⁴ V dnešní době se slovo považuje za čistě formální útvar.

Existuje několik možností, jak **lexikální jednotku** definovat. První možností je zahrnout do třídy lexikálních jednotek všechny výrazy, které samostatně mají určitý význam a nelze je rozdělit na menší výrazy, které mají samostatný význam odpovídající částem významu celku. Toto pojetí zahrnuje i útvary menší než slovo (např. troj-barevný), ovšem jiné jsou naopak složeny z více slov a nelze je dále dělit (např. „pozemské statky“). Taková definice může znít: „Jako lexikální jednotku (...) chápeme takovou minimální posloupnost fonémů nebo grafémů, která má globální (celostní) význam, je tedy sémanticky nedělitelná na menší smysluplné posloupnosti, které by byly členy otevřených substitučních tříd (paradigmat).“¹⁵

Nejčastěji se za lexikální jednotku považuje tzv. „**lexém**“. „Lexémem se (...) rozumí

12 HJELMSLEV, Louis. *Jazyk*. Překl. Dokulil Miloš. Praha: Academia, 1971, s. 112

13 ČEJKA, Mirek. *Lexikologie a lexikografie*. Brno: FFMU, 1992, s. 11

14 Tamtéž, s. 7

15 Tamtéž

formálně nečleněná abstraktní jednotka systému jazyka, která má určitý lexikální význam a je spjata s množinou gramatických funkcí, jaké může ve výpovědi plnit.“¹⁶ Vedle lexémů se můžeme setkat s tzv. „**lexiemi**“. Lexie jsou vázány nejen na jeden výrazový prostředek, ale i na jeden významový obsah. Jeden lexém tedy může obsahovat několik lexií. Například lexém „žena“ je komplexem lexií „žena jako manželka“ a „žena jako osoba ženského pohlaví“.

Čistě významové jednotky používané v lexikální sémantice jsou tzv. „sémantém“, tzv. „sém“ a tzv. „sémém“. **Sémantém** je nejmenší znak s lexikálním významem. Je možné říci, že jde de facto o kořen slova. Např. sémantém slova „horník“ je „hor“. **Sém** je považován za minimální jednotku sémantické analýzy. Někdy bývá označován jako „sémantický rys“, „sémantický komponent“, nebo „sémantický příznak“. Jde o minimální část významu, která je schopna změnit význam celku. Jde tedy o distinktivní prvek, který se vztahuje k jedné významové jednotce a dokáže ji odlišit od jiné. Například sémy slova „fena“ jsou „životnost“, „zvířecost“, „psovitost“ a „ženské pohlaví“. **Sémém** je sémanticky komplexní celek. Je možné tvrdit, že sémém jakožto jednotka významu odpovídá lexému. Sémém je tvořen souhrnem sémů. V obrázku 2 můžeme názorně vidět, jak jednotlivé sémy dohromady vytváří jeden sémém. Můžeme tedy říci, že „sémém je hierarchizovaný svazek sémát tvořících jeden lexikální význam slova.“¹⁷

Důležitým pojmem lexikální sémantiky je tzv. „**složková analýza**“. Jde o hledání vhodných sémů z nichž je určitý výraz složen. Úhrn sémantických rysů vytváří jedinečný význam lexému (tedy sémém). Když k tomuto úhrnu sémů přidáme prvky dané aktualizací textu, dostaneme tzv. „paradigmatický aspekt významu“¹⁸. Kromě paradigmatického aspektu významu existuje ještě tzv. „syntagmatický aspekt významu“¹⁹, který navíc zahrnuje i intence mluvčího a interpretace posluchačů.

Graficky znázorněnou reprezentaci sémému „žena“ získanou pomocí složkové analýzy můžeme vidět na obr. 2. Ve sloupci pod analyzovaným výrazem vidíme všechny relevantní sémy slova. Znaménko „+“ označuje přítomnost sému, znaménko „-“ nepřítomnost sému.

---

16 Tamtéž, s. 8

17 HRBÁČEK, Josef. *Úvod do studia jazyka*. Praha: FFUK, 1999, s. 74

18 ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001, 3. vyd., s. 200

19 Tamtéž

Obr. 2: Sémém lexému „žena“

U specifictějších výrazů, jako je lexém „otec“ můžeme sestavit tabulku všech rodinných příbuzenských vztahů. Získáme tak přehled distinktivních příznaků, které slouží k jejich rozlišení.

Terminologie lexikální sémantiky není vždy jednotná. Například. Jan Šabršula (Šabršula, 1983) rozlišuje tzv. sémióny“, tzv. „subsémióny“ a tzv. „episémióny“. Sémióny jsou „realizovány slovy a pojmenovávacími jednotkami víceslovnými. V této souvislosti významové jednotky nižší nazýváme subsémióny.“²⁰. Jinými slovy je možné sémióny ztotožnit s sémémy a subsémióny se sémy. Episémióny pak Šabršula (tamtéž) používá u větších významových celků, jakými jsou výroky nebo sekvence.

Lexikální sémantika se zabývá problémy vyplývající ze vztahů mezi různými sémémy. „Význam, sémém, je jazykově specifický obsah (...), proto je třeba předpokládat při metajazykové konfrontaci jeho odlišnost. (...) Jde o obsah a rozsah významu, synonyma, stylová vrstva, citová zbarvení...“²¹. Obedně se tedy jedná o rozlišení monosemie a polysemie u různých lexémů a v případě polysemického lexému jde o identifikaci jednoho konkrétního sémému.

Můžeme vycházet z předpokladu, že „každý lexém je potenciálně polysémický a spojuje se ve svých sémémech s různými třídami jiných lexémů (...). Tato spojitelnost, kolokabilita, je jednak gramatická, a to syntaktická a kategoriální, jednak kontextová...“²². Z tohoto tvrzení vyplývá, že je nutné konfrontovat sémém a jeho distribuční oblasti.

Důležitým pojmem lexikální sémantiky jsou tzv. „lexikální pole“, někdy nazývaná jako

20 ŠABRŠULA, Jan. *Základy jazykovědy pro romanisty*. Praha: FFUK, 1983, s. 57

21 ČERMÁK, František; BLATNÁ, Renata. *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, 1995, s. 30

22 Tamtéž, s. 29

„**sémantická pole**“. Jde vždy o skupinu slov, které jsou spojena určitým vztahem. Jde o vztahy protikladnosti (antonyma), zaměnitelnosti nebo podobnosti (synonyma), příbuznosti smyslu (v určitém významovém okruhu, např. těsto, pec, péci, chléb), slučitelnosti (tzv. „sémantická kongruence“, např. houby a sbírat), nadřazenosti (hyponymie) a podřazenosti (hyperonymie) a vztah sumy všech hlavních i vedlejších významů slova (polysémie a homonymie).

Obecně je možné tvrdit, že „termínem sémantické pole v užším slova smyslu označují jazykovědci od 20. let XX století empiricky zjištěnou skutečnost, že v rámci slovníku přirozeného jazyka lze vyčlenit jisté podmnožiny lexikálních jednotek, jejichž smysl tvoří strukturně (...) uspořádaný celek.“²³.

Rozbor jednotlivých sémantických polí nám tedy dává souhrn sémantických příznaků na nichž je systém jazyka vybudován. Nevýhodou je omezení daného pole na značně omezenou část slovní zásoby určitého jazyka.

V rámci lexikální sémantiky je vhodné zmínit některé důležité pojmy a rozlišení. Z hlediska významu se rozlišují dva základní druhy lexikálních jednotek. Jde o tzv. „autosémantika“ a tzv. „synsémantika“. **Autosémantika** jsou plnovýznamové jednotky. To znamená, že jsou ve výroku autonomní a informují přímo. Z hlediska slovních druhů mezi ně patří především substantiva, adjektiva, adverbia a verba. Dle Mirka Čejky je možné jejich další dělení na tzv. „slova nominativní“, tzn. ta, která přímo pojmenovávají, na tzv. „slova anaforická a deiktická“, tzn. ta, která jsou zcela závislá na výpovědní situaci (do které odkazují a ukazují) a na tzv. „slova uspořádávající“, tzn. ta, která informují o jevech tím, že ukazují na jejich místo v řadě ostatních jevů (jde o řadové číslovky). Čejka tedy na rozdíl od jiných jazykovědců (např. Šabršula, 1983; nebo Vilela, 1999) zařazuje zájmena do autosémantických výrazů deiktických a anaforických. **Synsémantika** jsou neplnovýznamové jednotky. Mají pouze pomocné funkce. Jde o předložky, spojky a částice.

Dále je nezbytné odlišit tzv. „lexikální význam“ od tzv. „gramatického významu“. **Gramatický význam** představuje gramatické kategorie, které nese jednotka v závislosti na jejím druhu. **Lexikální význam** je možné ztotožnit s sémémem. Lexikální význam „je tvořen složkou pojmovou (...) eventuálně dalšími složkami (význam konotativní, emocionální).“²⁴.

---

23 ČEJKA, Mirek. *Lexikologie a lexikografie*. Brno: FFMU, 1992, s. 22

24 HRBÁČEK, Josef. *Úvod do studia jazyka*. Praha: FFUK, 1999, s. 73

Na závěr této kapitoly zde předkládám jednu z definic lexikální sémantiky, se kterou se můžeme setkat v lusofonních gramatikách: „Pod pojmem lexikální sémantika rozumíme obecný význam (soubor sémických a klasematických rysů), který lexikální význam zahrnuje.“²⁵.

2.4 Funkční gramatika

Funkční gramatika vznikla v druhé polovině sedmdesátých let na základě snahy o propojení transformační analýzy, intenzionální sémantiky a evropské strukturální lingvistiky. U tohoto přístupu jsou jednotky jazyka rozděleny jednak na predikáty označující vlastnosti a vztahy a jednak na termy, které představují individua a předměty. Základním pojmem funkční gramatiky je tzv. „predikace“. Ta je charakterizována jako „abstraktní schéma, které určuje podstatné strukturní a funkční vlastnosti nutné pro interpretaci jazykových výrazů.“²⁶ Predikát vytváří pomocí predikace tzv. „predikační rámec“, do kterého jsou následně přidávány vhodné termy.

Predikace obecně mají povahu hloubkové struktury a mohou být prostřednictvím výrazových pravidel (určující formu a pořadí členů) převedeny na povrchovou strukturu. Jednou ze zásadních tezí funkční gramatiky je tvrzení, že „všechny výpovědi mají základní schéma pragmatických funkcí (...). Ve vlastní predikaci jde o dělení na základ a ohnisko; predikaci však v tomto abstraktním schématu předchází tzv. téma (v podstatě osamostatněný větný člen) a následuje dodatek (různé typy rektifikací a apozič).“²⁷. Všechny části můžeme vidět v příkladu 1.

1. Pokud jde o Jana, dal knihu Petrovi, totiž Pavlovi.

2.5 Funkční generativní popis

Funkční generativní popis (FGP) je způsob analýzy jazyka, který vznikl v 60. letech dvacátého století v návaznosti na funkční přístup pražské lingvistické školy a principy

---

25 „Por semântica lexical entendemos o significado geral (conjunto dos traços sémicos e classemáticos) que o significado lexical abrange.“ VILELA, Mário. *Gramática da Língua Portuguesa*. Coimbra: Livraria Almedina, 1999. 2^a ed., s. 305

26 SGALL, Petr. *Úvod do syntaxe a sémantiky, některé nové směry v teoretické lingvistice*. Praha: Academia, 1985. s. 81

27 Tamtéž

vnesené do lingvistiky Noamem Chomským. Cílem funkčního generativního popisu je „popsat kontextové podmínky přiřazení forem a funkcí, které jsou ve vztahu reprezentace, a tím řešit otázky synonymie a homonymie v jazykovém systému.“²⁸

V FGP jde o popis vztahu mezi jazykovým výrazem a významem, který je rozdělen do pěti jazykových rovin. Pokud budeme postupovat od významu směrem k formě, jde o rovinu tzv. „tektogramatickou“ (významová rovina), povrchově syntaktickou, morfemickou, fonologickou a fonetickou. Každá z těchto rovin má své vlastní jednotky lexikální, morfologické a syntaktické.

Z hlediska lexikálních jednotek jsou v tektogramatické rovině synonymní slova reprezentována stejným symbolem. Za synonymní slova jsou zde považována i ta, která jsou produktově odvozená (např. využít – využití, využitý). Morfologické jednotky tektogramatické roviny se nazývají „gramatémy“. Ty představují kategorie jako jsou osoba, číslo, čas, vid, způsob, stupeň atd. Gramatém má v tektogramatické rovině vždy jednoznačný význam (na rozdíl např. od morfemické roviny, kde se tvoří tzv. „mluvnická sémata“ zachycující i jiné možné významy). Syntaktické jednotky jsou v FGP označovány jako „funktory“. Ty odpovídají tzv. „aktantům“, tj. syntaktickým rolím (agens, patiens, adresát, původ, výsledek) a tzv. „volným doplněním“, tj. cirkumstantům vyjádřeným příslovečnými určeními.

2.6 Formální sémantika (Logická sémantika)

Zakladatel moderní formální logiky Johann Gottlob Frege se ve 30. letech dvacátého století zabýval i otázkou významu. V první řadě vysvětlil, že to, co určitý výraz znamená, je něco jiného, než myšlenka nebo představa v mysli člověka. Vyčlenil tak sémantiku z rámce psychologie.

V otázce významu spočívá jeho zásadní myšlenka v rozlišení významu jazykového výrazu na dvě části. Takzvaný „*sinn*“ neboli **smysl** je to, co výraz vyjadřuje a tzv. „*bedeutung*“ neboli **denotát** je to, co výraz označuje. Denotát je někdy označován jako referent nebo ontologický referent. Pro ilustraci Frege uvádí příklad Jitřenky a Večernice. Tyto výrazy mají odlišný smysl, protože každý z nich vyjadřuje něco jiného. Slovo „Jitřenka“ vyjadřuje hvězdu kterou pozorujeme na ranní obloze a výraz „Večernice“ vyjadřuje hvězdu na večerní obloze. Ovšem denotát je stejný, protože oba se vztahují k planetě Venuši. Jinými slovy tyto dva výrazy se shodují ve svém významu, ovšem liší se ve svém smyslu.

---

28 Tamtéž, s. 117

Vzniká tak vztah denotace, který můžeme charakterizovat jako „vztah existující mezi lexémem a entitami, vlastnostmi apod., které jsou mimojazykové“²⁹. Na základě vztahu denotace dochází také k jasnému odlišení významu (*significado*) od smyslu (*sentido*) (viz. kapitola „Význam“).

Podle této Fregeho teorie jsou jména primárně pojmenováními svých významů, nepojmenovávají je však přímo, ale prostřednictvím smyslů. Z toho vyplývá, že v případě pojmenování neexistujícího předmětu nebo osoby má výraz smysl, ale nikoli význam, např. výraz „současný král Portugalska“.

Další osobností, která pokračovala v analýze významu pomocí matematických a logických metod byl Alfred Tarski. Středem jeho zájmu bylo studium sémantiky formálních jazyků logiky. Jeho nevýznamnějším přínosem bylo použití matematické teorie množin v sémantice.

Fregovu sémantiku rozvedl do téměř současné podoby Rudolf Carnap, který pojem smysl nazval tzv. „**extenzí**“ a pojem význam nahradil termínem tzv. „**intenze**“.

V návaznosti na Carnapovu práci, vyvodil Saul Kripke z intenzionálního pojmu významu pojem tzv. „možných světů“.

V 70. letech se dosavadní teorie začínaly více aplikovat i na přirozený jazyk. Tím započal široký rozvoj tzv. „formální sémantiky“. Richard Montague, který propojil předchozí přístupy formální logiky s lingvistikou, zavedl tzv. „intenzionální sémantiku“. Ta problematiku přirozeného jazyka studuje prostředky formální logiky. Z intenzionální sémantiky vychází celá řada různých konceptů jak v rámci formální sémantiky, tak v jiných oborech (textová lingvistika, literární věda, sémiotika atd.).

Pro úplnost zde předkládám jednu obecnou definici významu vzniklou na základě formálního přístupu k sémantice: „Významy, můžeme říci, jsou abstraktní entity, potřebné k tomu, aby byla artikulována sémantická struktura jazyka.“³⁰

---

29 „*uma relação existente entre um lexema e a(s) entidade(s), propriedade(s), etc., exteriores ao sistema linguístico.*“ FARIA, Isabel Hub; PEDRO, Emília Ribeiro; DUARTE, Inês; GOUVEIA, Carlos. *Introdução à Linguística Geral e Portuguesa*. Lisboa: Caminho, 1996, s. 345

30 PEREGRIN, Jaroslav. *Úvod do teoretické sémantiky*. Praha: Karolinum, 2003, 2.vyd., s. 176

2.6.1 Základní pojmy a principy logické sémantiky

2.6.1.1 Pravdivostní hodnoty

Zásadním pojmem z hlediska logické analýzy jsou tzv. „pravdivostní hodnoty“. Můžeme rozlišovat dva druhy pravdivosti. Prvním druhem je tzv. „**nutná pravdivost**“ (někdy označovaná jako „sémantická pravdivost“ nebo „analytická pravdivost“), která je dána pouze výrazem, který hodnotíme. Nutná pravdivost je tedy taková, která platí bez ohledu na okolní stav světa. Druhým typem pravdivosti je tzv. „**empirická pravdivost**“ (někdy se uvádí termíny „sémanticky nedeterminovaná“ nebo „kontingentní pravdivost“). V tomto případě závisí pravdivost výroku na konkrétním stavu světa. Výrok se tedy může stát nepravdivým, pokud se tento stav světa změní.

S ohledem na skutečnost, že pro rozpoznání „nutně pravdivého výroku“ nám stačí výroku porozumět, je zřejmé, že je „nutná pravdivost“ závislá na významu. V případě empirické pravdivosti je pro určení pravdivosti navíc nutné znát stav světa relevantní k danému výroku. Proto se v čistě logické sémantice pracuje pouze s „nutnou pravdivostí“.

Další pojem, který s nutnou pravdivostí úzce souvisí je pojem „**vyplývání**“. Je možné říci, že jsou-li dva výroky pravdivé, pak je pravdivý i třetí výrok složený z těchto dvou výroků nebo jejich částí. Samozřejmě to platí i v případech, ve kterých je počet výroků vyšší než dva. Vyplyvání je obdobným pojmem jako pojem nutné pravdivosti, s tím rozdílem, že jednotkami nejsou pouze jednotlivá slova tvořící větu, ale navíc i další slova tvořící další věty. Jinými slovy jde o nutnou pravdivost určité výpovědní sekvence.

Existuje zde jistá závislost mezi „pravdivostními hodnotami“ a významem. Platí totiž, že dvě věty z nichž jedna je pravdivá a druhá ne se nemohou nelišit významem. Rozdílnost pravdivostních hodnot tedy znamená i rozdílnost významů. Toto pravidlo se nazývá „**princip verifundace významu**“.

2.6.1.2 Princip kompozicionality a princip zaměnitelnosti synonym

Aby bylo možné analyzovat význam výpovědi, je třeba si uvědomit a přijmout několik principů. Základním z nich je tzv. „**princip kompozicionality**“. Ten říká, že význam složeného výrazu lze složit z významů jeho složek. Pokud tedy známe významy slov (lexémů) použitých ve větě a pravidla jejich uspořádání (gramatiky), jsme schopni porozumět i větě jako celku.

Z principu kompozicionality vyplývá i druhý princip zásadní pro sémantickou analýzu. Jedná se o tzv. „**princip zaměnitelnosti synonym**“. Ten umožňuje identifikovat synonymní výrazy pravidlem, že záměnou výrazu za výraz s ním synonymní nemůžeme zaměnit význam celku. Pokud tedy nahradíme slovo ve větě jiným slovem a nezměníme tak význam celé věty, jde o dvě synonymní slova.

K principu zaměnitelnosti synonym můžeme přidat princip verifundace významu. Výsledkem bude teze, že při záměně dvou synonymních výrazů ve větě se nezmění pravdivostní hodnota věty jako celku (tedy ani význam věty jako celku). To se nazývá „**princip zaměnitelnosti synonym salva veritate**“.

2.6.2 Extenzionální sémantika

Extenzionální sémantika je teorií, ze které vychází (nebo ji přinejmenším zvažují) i následující přístupy formální sémantiky. Proto si stručně načrtneme, v čem spočívá její princip.

Extenzionální sémantika vychází z výše zmíněných logických principů. Jak již název napovídá, jde o přístup k pojetí významu jako extenze. To předpokládá přiřazení denotátů všem položkám ve slovníku. V extenzionálním pojetí sémantiky existují dva druhy jednotek slovníku. Jsou to jména (někdy označovaná jako termy), která jsou jednotkami v množině universa diskursu a predikáty. Na ty jsou uplatňována gramatická pravidla (např. predikace). Díky kombinaci jednotek slovníku a gramatických pravidel dostaneme výroky. Extenzí (tedy významem) celého výroku je pravdivostní hodnota.

Kromě predikátů a termů existují ještě další jednotky, které mohou být obsaženy ve výpovědi a zohledněny při analýze. Mezi nejdůležitější patří tzv. „operátory“. Mezi ně patří jednak unární „**operátor negace**“ (označovaný symbolem „ $\neg$ “) aplikovaný na výrok a tvořící nový výrok a jednak binární „**operátor kvantifikace**“, který se spojuje s predikátem, připisuje mu určitou vlastnost a dohromady s ním tvoří výrok. Základními kvantifikátory jsou jednak „ Π “ (každý nebo všechno) a jednak formální protipól tohoto prvního, tedy „ Σ “ (nějaký nebo něco). Dále se můžeme setkat s „**výrokovými spojkami**“, které spojením dvou výroků vytvoří jeden výrok s jednou pravdivostní hodnotou. Mezi základní výrokové spojky patří konjunkce (označovaná symbolem „ $\wedge$ “), disjunkce (označovaná symbolem „ $\vee$ “) a implikace (označovaná symbolem „ $\rightarrow$ “). Přehled všech operátorů a spojek můžeme najít v příloze 1 „Přehled pojmů kategoriální gramatiky“.

Takto vytvořený jednoduchý model jazyka byl dále kvůli lepší možnosti sémantické analýzy rozšířen o tzv. „**fregovskou kvantifikaci**“. Jde o rozšíření o možnost konjunktivně či

disjunktivně spojovat nejen výroky, ale i predikáty. Model tedy umožňuje sémanticky odlišit výroky, které by se na základě předchozí analýzy zdály být totožné, jako je tomu v příkladech 1 a 2.

1. Někdo je spisovatel a profesor.
2. Někdo je spisovatel a někdo je profesor.

Řešení tohoto problému zavedl Bertrand Russel na základě fregovské kvantifikace tak, že umožnil vytvářet složené predikáty z vět a tyto složené predikáty dále kombinovat v rámci jednoho výroku. To znamená, že př. 1. zaznamenal způsobem, který můžeme vidět v příkladu 3. V této práci používám konzistentně notaci moderní logiky, která se v dnešní době běžně uplatňuje. Příklad 3 můžeme přečíst tak, jak to vidíme v příkladu 3'.

3. $\exists x.(\text{spisovatel}(x) \wedge \text{profesor}(x))$
- 3'. Existuje nějaké x , toto x je spisovatel a toto x je profesor.

Fregovský pojem kvantifikátoru vychází z představy, že můžeme nějakou část kvantifikátoru vypustit (nahradit ji formálním symbolem, např. písmenem „ x “) a dále zvažovat, jaké pravdivostní hodnoty bude tento výrok nabývat při nahrazení formálního symbolu konkrétním prvkem. Takové formální symboly nazýváme „**proměnné**“. Proměnné tedy představují různé prvky universa diskurzu. Díky proměnným dostáváme pro rozbor výroku dva nové kvantifikátory. Jde o tzv. „**existenční kvantifikátor**“ (zapisovaný jako „ $\exists$ “), který označuje existenci takového prvku, který může být do schematu dosazen tak, aby byl výrok pravdivý. Druhý kvantifikátor je tzv. „**obecný**“ (označovaný jako „ $\forall$ “). Ten říká, že ať dosadíme jakýkoli prvek, výrok bude vždy pravdivý.

Přidáním proměnných a fregovských kvantifikátorů v kombinaci s logickými spojkami můžeme zaznamenat některé výroky přirozeného jazyka, které byly prozatím mimo dosah extenzionální analýzy. Kromě jednoduchých výroků typu „Vše je P “ nebo „Něco je P “ můžeme zaznamenat i výroky jako jsou „Nějaké P je Q “, „Každé P je Q “ a pod. Je tedy možné zapsat výroky podobného typu jako 4 a 5 pomocí odpovídajících schemat jako 4' a 5'.

4. Někjaký Portugalec je profesor. (Existuje takové x , které je Portugalec a profesor)
- 4'. $\exists x.(\text{Portugalec}(x) \wedge \text{profesor}(x))$

5. Každý člověk je smrtelný. (Pro každé x platí, že je-li x člověk, pak x je smrtelný)

5'. $\forall x.(\text{člověk}(x) \rightarrow \text{smrtelný}(x))$

Navíc je možné aplikovat i tzv. „**binární predikát totožnosti**“ (označovaný jako „ $=$ “), který nám spojuje dva totožné prvky. Tím můžeme zachytit i některé složitější gramatické konstrukce jako jsou v příkladu 6.

6. $\exists x.(\text{prezident Portugalska}(x) \wedge \text{vysoký}(x) \wedge \forall y.(\text{prezident Portugalska}(y) \rightarrow (y=x)))$

6'. Prezident Portugalska je vysoký.

6". *O presidente de Portugal é alto.*

Tento výrok tvrdí, že existuje nějaké x , které je prezidentem Portugalska a je vysoké a (dále nám tento zápis říká, že množina prezidentů Portugalska má právě jeden prvek) existuje nějaké x takové, že každé y , které je prezidentem Portugalska, se rovná x . V portugalštině by se tato věta vyjádřila pomocí určitého členu (př.6").

Výroková schémata jsou v sémantice v této nebo podobné formě používány do dnešní doby i přesto, že se již nejedná o přísně logickou formu analýzy jazyka. Je ovšem třeba vzít na vědomí, že jak proměnné, tak výroková schémata, mají při analýze pouze pomocnou úlohu a nejsou plnohodnotnými výrazy jazyka. Struktury schemat neodpovídají přímo strukturám jazyka, který analyzují. Schémata tedy mají svoji relativně nezávislou gramatickou strukturu, která se nedá přímo odvodit od konkrétního výroku, ale musí se posuzovat pro každý individuální případ zvlášť.

Je nezbytné si uvědomit, že extenzionální sémantika nevznikala jako sémantika přirozených jazyků, ale jako prostředek, kterým bylo možné zachytit význam umělých jazyků. Za význam výpovědi se zde považuje pravda nebo nepravda. Znamená to, že všechny pravdivé věty si jsou v rámci extenzionálního významu synonymní a stejně tak všechny nepravdivé. Dodnes je nejširší použití extenzionálního pojetí sémantiky u počítačových jazyků (ve kterých je binární poloha významu označována většinou jako 0/1).

Je zřejmé, že v případě extenzionální sémantiky nelze mluvit o realistickém modelu významu. Z této zjednodušené analýzy jazyka ovšem vycházejí i další realističtější způsoby zachycení významu výroků.

Osobní zájmena jsou v rámci extenzionálního modelu sémantiky dosti problematicky zachytitelná. Problémem je hlavní funkce těchto zájmen, kterou je anafora. **Anafora** je vztah odkázání jedním výrazem na význam druhého výrazu. Výraz, který odkazuje, se nazývá anaforický a je charakterizován jako „... slovo nebo výraz, jehož reference nemůže být přímo určena a je tedy nezbytné hledat v předchozím nebo následujícím diskurzu výraz, na kterém je závislý – svůj antecedent“³¹. Vezměme v úvahu souvětí v příkladu 7.

7. Saramago je spisovatel a Jan ho obdivuje.

7'. spisovatel(Saramago) $\wedge$ obdivuje(Jan, Saramago)

Zatímco první část výroku „Saramago je spisovatel“ dokážeme pomocí extenzionálního modelu zachytit poměrně snadno, u druhé části „Jan ho obdivuje“ už je to složitější. V rámci extenzionálního modelu sémantiky nám nezbývá nic jiného, než říci, že věta 7 je jen zkrácenou variantou výroku „Saramago je spisovatel a Jan obdivuje Saramaga.“, kterou je již možné analyzovat. Musíme tak rezignovat na charakteristiku zájmena „ho“.

Ještě problematičtější by byla analýza věty 8. Zde totiž není možné zájmeno „ho“ tak snadno nahradit nějakou jmennou frází. Pokud se daný problém pokusíme vyřešit pomocí obecného kvantifikátoru (8'), schema bude odpovídat větě „Jan obdivuje každého spisovatele.“. Pokud bychom se pokoušeli zachytit větu pomocí existenčního kvantifikátoru (8''), schema bude odpovídat výroku, ve kterém Jan obdivuje pouze jednoho z mnoha existujících spisovatelů. Ani jedno schema tedy původní větě neodpovídá.

8. Je-li někdo spisovatelem, pak ho Jan obdivuje.

8'. $\forall x(\text{spisovatel}(x)) \rightarrow \text{obdivuje}(\text{Jan}, x)$

8''. $(\exists x(\text{spisovatel}(x)) \rightarrow (\exists x.(\text{obdivuje}(\text{Jan}, x) \wedge \text{spisovatel}(x))))$

2.6.3 Intenzionální sémantika

Z extenzionální analýzy vychází složitější přístup, tzv. „intenzionální sémantika“. Na rozdíl od extenzionální sémantiky je v intenzionálním rozboru počítáno i s pojmem možného světa. Jak sám název napovídá, význam je v tomto přístupu chápán jako intenze výrazu.

31 „é uma palavra ou expressão cuja referência não pode ser estabelecida directamente, sendo necessário procurar no discurso anterior ou subsequente uma expressão em que ela parasia – o seu antecedente.“
DUARTE, Inês. *Língua Portuguesa. Instrumentos de análise*. Lisboa: Universidade Aberta, 2000, s. 125

Intenze je přitom chápána jako extenze relativizovaná k možnému světu. To znamená, že pokud extenzionální význam odkazuje od výrazu k reálnému, existujícímu předmětu (nebo osobě), intenzionální význam odkazuje od výrazu k předmětu (nebo osobě), který by mohl existovat v kterémkoli možném světě. To nám umožňuje analyzovat věty týkající se entit, které v našem reálném světě neexistují (pohádkové bytosti apod.).

Intenzionální gramatika nám umožňuje analýzu tzv. „modálních vět“. Jde o výroky obsahující výrazy „není pravda, že...“, „je nutné, že...“ a „je možné, že...“. Navíc nám pomáhá řešit některá podmínková souvětí, na která extenzionální sémantika nestačí.

Co se týče popisu zájmen a jejich hlavní, tj. anaforické funkce, je ovšem analýza možná na podobné úrovni jako u extenzionální sémantiky.

2.6.4 Hyperintenzionální sémantika

Hyperintenzionální sémantika zahrnuje soubor různých přístupů, které mají společně některé rysy. Všechny hyperintenzionální sémantiky reagují na omezení intenzionální sémantiky, hlavně na problematické zachycení propozičních postojů, konkrétněji u tzv. „domněnkových vět“ (*belief-sentences*). Jde tedy o řešení výroků typu „Jan je přesvědčen, že X“, respektive „Jan je přesvědčen, že Y“. V intenzionální sémantice mají oba tyto výroky stejnou intenzi. Problémem je, že u tohoto typu vět selhává princip zaměnitelnosti synonym. Řešení používané v hyperintenzionálních přístupech je založeno na předpokladu, že „význam je třeba chápat jako nějakou strukturu, která je tak či onak poplatná struktuře příslušného výrazu“³². Kromě rovnosti pravdivostních hodnot v týchž možných světech (která je zásadní pro intenzionální sémantiku) je tedy v tomto přístupu důležitá i syntaktická struktura výpovědi.

V hyperintenzionálních přístupech se pracuje s pojmem amerického lingvisty Noama Chomského „hloubková struktura“ výpovědi. Chomsky ve své transformační teorii rozdělil jazyk na dvě základní části. První je tzv. „generativní“ část, která produkuje „hloubkovou strukturu“ výpovědi. Jde tedy o jakousi představu, co chce mluvčí sdělit. Druhá část je tzv. „transformační“. Ta vytváří povrchovou strukturu tím, že transformuje generativní část do konkrétní podoby výpovědi. Jde tedy o to, že pokud máme např. pasivní větnou konstrukci, uvědomujeme si, že primárnějším vyjádřením stejného významu by bylo její přetvoření do aktivní formulace. Přestože tedy aktivní i pasivní formulace téže věty vypovídají totéž, aktivní formulace je totožná s hloubkovou strukturou výpovědi, zatímco pasivní formulace nikoli.

Takto strukturovanou hloubkovou strukturou výpovědi považují někteří sémantici za

---

32 PEREGRIN, Jaroslav. *Úvod do teoretické sémantiky*. Praha: Karolinum, 2003, 2.vyd., s. 107

význam, např. David Lewis, který spojil Monteguovskou teorii intenzionální sémantiky a Chomského generativní lingvistiku. (blíže viz Peregrin, 2003)

Asi nejrozvinutější teorií v rámci hyperintenzionální sémantiky, která je založená na logických základech, je tzv. „transparentní intenzionální logika“ od Pavla Tichého. Nosnou myšlenkou teorie je teze, že významem složeného výrazu není intenze, která je výsledkem jeho konstrukce, ale konstrukce sama.

Hyperintenzionální sémantika se začíná částečně vzdalovat od přísně logické sémantiky, která zahrnuje extenzionální a intenzionální modelování významu. V těchto logických přístupech je sémantická interpretace chápána jako něco, co musí vycházet z přesných pravidel v rámci teorie množin. Naproti tomu „lingvisté ve vztahu k logice používají formální a schematické prostředky zcela volně, prostě jenom jako prostředky přehlednějšího vyjádření toho, co by jinak o významu řekli neformálně“³³.

2.6.4.1 Situační sémantika

Situační sémantika vychází z hyperintenzionálního pojetí a je jednou z prvních reprezentačních teorií. Vznikla na počátku 80. let na základě teorií filosofa Johna Perryho a matematika a logika J. Barwise. S hyperintenzionálními přístupy má situační sémantika společné ztotožňování významu s určitými strukturami. Na rozdíl od čistě formální hyperintenzionální sémantiky, která považuje za východisko k významu struktury výrazu, ovšem situační teorie odvozuje význam od struktur skutečnosti samotné. To znamená, že zde kromě čistě logických vztahů hraje zásadní roli i vztah mezi výrazy a tím, co se reálně vyskytuje ve světě.

V situačním pojetí sémantiky je tedy pro rozbor jazyka nutná analýza nejazykových entit, které tvoří náš svět, a které jsou jazykem vyjadřovány. Je tedy třeba vytvořit formální model zachycující skutečnost.

V čistě logických přístupech se vyskytuje pojem možného světa ve smyslu technického nástroje, který umožňuje určitý stupeň sémantické analýzy. V situační sémantice, kde je odpovídající pojem možného světa nahrazen pojmem „situace“, jde o něco na jazyce nezávislého a studovatelného samo o sobě.

Klíčovými prvky významu jsou v tomto pojetí **situace**. Situace se skládají z relací a předmětů. Relace odpovídá syntaktickému pojmu „valence“ a jde o určitý počet nutných nebo ne-nutných argumentových míst či rolí. Například valence slova číst (tedy relace čtení) je vztah mezi tím kdo čte a tím, co je čteno, případně dalšími argumenty jako jakým způsobem

---

33 Tamtéž, s. 111

je text čten apod.

Pokud přiřadíme argumentům konkrétní předměty či osoby, dostaneme konkrétní instanci relace, která se později začala nazývat „**infon**“. Infon doplníme o polaritu plus/minus, která označuje, že předměty obsažené v infonu skutečně hrají/nehrají ve reálném světě tytéž role jako v infonu.

Množina infonů se označuje termínem „**situační typ**“, který, doplněný o časoprostorové souřadnice, vytváří situaci. Situace můžeme rozdělit na dva druhy podle jejich dynamiky. Prvním jsou tzv. „stavy věcí“ a druhým jsou tzv. „události“, které reprezentují určitý časoprostorový vývoj (nevztahují se tedy k jedinému místu a času). Jeden infon může být obsažen v celé řadě situací a situace, které se mohou lišit svojí obsažností, mohou být do sebe i vnořeny.

V situační sémantice se můžeme setkat s formálními objekty, které mohou nahradit předměty. Nazývají se „parametry“. Existuje tedy možnost vyjádřit věty typu „Jan čte něco.“ (1) nebo při použití opačné polarity výroku jako „Jan nečte nic.“ (2).

1. «čtení, Jan, x; +»

2. «čtení, Jan, x; -»

Za tyto parametry mohou být dosazovány různé objekty. Proces takového dosazování se nazývá „zakotvení“. V situační sémantice existují navíc mechanismy, které nám umožňují zachycení různých povrchových struktur výpovědi. Jedním takovým mechanismem je např. absorbce (který odpovídá ve formální logice lambda-abstrakci). Prostřednictvím absorbce můžeme zachytit pasivní formu výpovědi např. „být čten Janem“(3).

3. [x|«čtení, Jan; +»]

Situační sémantika se snaží řešit i dynamický aspekt sémantiky. Jinými slovy do svého pojetí významu zahrnuje i pojem kontextu. Význam výroku je v tomto pojetí vztahem mezi situacemi, který uvádí situaci, ve které je tento výrok pronesen, do situace, která tento výrok zahrnuje.

Tímto způsobem se již přibližujeme určité jednoduché analýze osobního zájmena. Například výrok 4 v sobě obsahuje vztah mezi dvěma situacemi. První situace obsahuje infon 5, tzn. informaci o existenci mluvčího a druhá bude tvořená infonem 6, který tvrdí, že někdo

čte knihu a ten někdo je současně mluvčím.

4. Já čtu knihu.

5. «mluvčí, x; +»

6. «čtení, x, kniha; +»

Problém ovšem nastává u složitějších výroků obsahujících více než jednu větu. Například věta 7, ve které je anaforický vztah vyjádřen nepřímou.

7. Manželé seděli na lavičce a on pak vstal.

Podle situační teorie (která tvrdí, že význam výroku je situací tvořenou tímto výrokem, případně že vyjadřuje vztah mezi těmito situacemi) je analýza podobných anaforických výrazů složitá. Abychom mohli takové anaforické vztahy analyzovat, je třeba zapojit do analýzy pojmy jako dynamicky se vyvíjející kontext nebo presupozice.

Situační sémantika se odpoutává od matematicky přesných sémantických modelů vycházejících z formální logiky a začíná pracovat s pojmy, které jsou matematicky těžko zachytitelné. Jde zejména o různé psychologické aspekty v jazyce. Různé situační sémantiky začínají pracovat s pojmy jako jsou např. tzv. „mentální reprezentace“. Problematickým jevem v intenzionálních sémantikách je například tvrzení, že pochopení významu je rovno pochopení množině možných světů. Mnohem přijatelnějším se zdá být tvrzení, že stačí pochopit jaká situace dané větě odpovídá. Situační sémantika tak přibližuje význam výroku k něčemu, co je možné mnohem snáze pojmout lidskou myslí. Dochází tak k úzkému kontaktu sémantiky a kognitivní psychologie, která se zabývá vztahy mezi myšlením nebo představami a jazykem. Model situační sémantiky se tak stal základem pro tzv. „reprezentační“ přístup k sémantice.

Mezi problémy situační sémantiky patří samotný pojem situace. Příkladem mohou být záporné věty. Pokud kladná věta představuje určitou situaci, tak analogicky k tomuto tvrzení záporná věta vůbec nemá smysl, protože žádná taková situace není. Pro faktické vyřešení tohoto problému by tedy bylo nutné vedle situací reálných zavést možné, nebo potenciální situace. V situační sémantice je význam negativního výroku považován za „negativní situaci“ a dále s takovýmto výrokem nakládá jako s kladným výrokem. Toto pojetí naráží na problém u složitějších výroků jako „Jan nepíše dopis nebo nepíše úkol.“ nebo „Pokud Jan čte dopis,

pak umí číst“. Představit si takovou situaci je poněkud obtížné. Pro zachycení takovýchto výroků by bylo potřeba kromě negativních situací zavést i situace disjunktivní, implikativní a pod. Tím bychom však ztratili model významu jako něčeho, co je schopno odpoutat se od jazyka samotného, protože by tak schema věty do značné míry kopírovalo větu samu.

2.6.5 Dynamická sémantika

Novým směrem, který byl v modelování a zachycování významu výroků vytvořen na počátku 80. let, je tzv. „dynamická sémantika“. Základní myšlenkou dynamického přístupu je změna pohledu na výrok jako takový. Zatím jsme se dívali na výroky jako na jednotky, které vyjadřují určitý význam, ovšem v dynamické sémantice k výročkům přistupujeme jako k jednotkám vstupujícím do kontextů, využívajícím kontext a přetvářejícím ho v nový kontext, přičemž význam je proces tohoto upravení kontextu. Výrok tedy není možné ztotožnit s významem, ale je třeba pojmut ho jako něco co o významu vypovídá a utváří ho. Význam zde již vystupuje jako něco dynamického.

Je třeba vyjasnit si několik základních pojmů, na kterých je dynamická sémantika založena. Hlavním z nich je „**kontext**“. Za kontext můžeme považovat všechny relevantní jazykové i mimojazykové okolnosti výroku. Z této definice je jasné, že oproti jiným sémantickým přístupům nevidíme významy výrazů pouze jako abstraktní entity, ale jsou do nich zahrnuty také okolnosti jejich užívání. Je tedy nutné zabývat se tzv. „**diskurzem**“, tj. „konkrétními souvislými posloupnostmi jazykových promluv“³⁴.

Jedním z nevýznamnějších fenoménů, který je možno analyzovat pomocí dynamické sémantiky, je „**anaforická reference**“. Vzhledem ke zohlednění celého kontextu týkajícího se výroku je možné zachytit komplexně všechny možné anafory. Vzhledem k tomu, že se v této práci zabýváme sémantickou analýzou osobních zájmen, jejíž hlavní funkcí je právě anaforická reference, budeme se nejvíce věnovat právě dynamickému modelu významu.

2.6.5.1 Teorie reprezentace diskurzu

Asi nejrozšířenějším dynamickým modelem mezi jazykovědci je tzv. „Teorie reprezentace diskurzu“ (*Discourse Representation Theory – DRT*). Vznikla v 80. letech na základě řešení problémů týkajících se kontextu, diskurzu, dynamiky jazyka a anaforické reference. Jejím zakladatelem je holandský jazykovědec Hans Kamp. Základní myšlenka DRT zní: „Diskurz tvořený přirozeným jazykem (sekvence vět pronesených jedním mluvčím) je interpretován v kontextu reprezentační struktury. Výsledkem zpracování části diskurzu do

---

34 Tamtéž, s. 139

kontextu reprezentační struktury R je nová reprezentační struktura R'; tato nová struktura R' může být nahlížena jako aktualizovaná verze R.³⁵

Podle DRT výrok přeměňuje kontext na nový kontext. Vztah mezi výrokem a kontextem je reciproční. Koncept významu výpovědi již není směřován pouze k pravdivostní hodnotě, ale k informaci. Základním pojmem významu je tzv. „potencialita změny informačního stavu“ (*information change potential*). **Potencialita změny informačního stavu** je schopnost pozměnit daný kontext nebo informační stav na nový. Spojení mezi informací a pravdivostní hodnotou je v celém systému stěžejní.

Vztah kontextu a obsahu výpovědi je zásadní pro intersentencionální i intrasentencionální kohezi. Zmíněné koheze jsou základem pro použití anaforických výrazů v přirozeném jazyce. Mezi tyto výrazy patří i osobní zájmena, která jsou předmětem této práce. Kromě zájmen je anafora podstatná například v problematice časů. Tou se však v této práci zabývat nebudeme. Zde se zaměříme především na využití výhod DRT analýzy při zachycování významu osobních portugalských zájmen, respektive významu výroků, ve kterých se osobní zájmena vyskytují. Proto nebudeme využívat plného potenciálu DRT, ale budeme pracovat pouze s jeho zjednodušenou formou vyhovující naplnění cílů této práce.

Dynamičnost významu spočívá v tom, jak jsou nové části reprezentace diskurzu integrovány do reprezentací již zpracovaného diskurzu a jaký efekt bude mít tato integrace na následující části diskurzu. V devadesátých letech 20. století přicházejí Rob Van Der Sandt a Bart Geurts s pozměněnou architekturou DRT, která oproti Kampově variantě zahrnuje navíc **presupozice**. Obecně je možné tvrdit, že „...presupoziční jev nastává tehdy, když při poskytování určité informace užitím určitých výrazů (ať už jde o jednoduché lexikální jednotky nebo věty) **zároveň** sdělujeme dva druhy významu, které nemají stejný status.“³⁶. V DRT je presupozice chápána takto: „presupozice je náležitost, která je větou vložena do kontextu, ve kterém je použita. Pokud kontext neumožňuje naplnění dané presupozice vložené větou, tento kontext může být pozměněn pomocí tzv. „přizpůsobení“ (*accommodation*), např. pozměněn nebo aktualizován v nový kontext, který ji umožní naplnit.“³⁷

---

35 „...a natural language discourse (a sequence of sentences uttered by the same speaker) is interpreted in the context of a representation structure. The result of the processing of a piece of discourse in the context of representation structure R is a new representation structure R'; the new structure R' can be viewed as an updated version of R.“ EIJCK, Jan van. *Discourse Representation Theory*. Amsterdam: CWI, 2005, s. 3

36 ECO, Umberto. *Meze interpretace*. Překl. Nagy Ladislav. Praha: Karolinum, 2004, s. 244

37 „presupposition is a requirement which a sentence imposes on the context in which it is used. If the context doesn't satisfy the presuppositions imposed by the sentence, it may be modified through “accommodation”,

Pro zachycení presupozice v DRT se používá dvoufázový postup (*two stage process*). V první fázi je nutné sestavit tzv. „předběžnou reprezentaci“ (*preliminary representation*) analyzovaného výroku. V této předběžné reprezentaci je presupozice explicitně vyjádřena. Ve druhé fázi je presupozice porovnána s kontextem a v případě potřeby kontext upravuje. Když jsou všechny presupozice obsaženy v kontextu, zbývající předběžná reprezentace (analyzovaný výrok bez presupozic) je vnořena do původního kontextu aktualizovaného presupozicemi. Výsledné schema pak zahrnuje kontextové informace, presupozice i samotný výrok.

2.6.5.1.1 Struktura reprezentace diskurzu

Sémantické reprezentace jsou v DRT zaznamenávány tzv. „**strukturami reprezentace diskurzu**“ (*discourse representation structure*) označovaných jako DRS. Tyto struktury umožňují zachytit obsahy vět, ale i komplexnějších jednotek diskurzu. Uvnitř DRS jsou obsaženy všechny relevantní předměty a **individua** a zároveň **podmínky** diskurzu zahrnující relace a vlastnosti, které jsou těmto individuím a předmětům připisovány. Existují různé notace DRS. Lineární způsob zápisu můžeme vidět na příkladu 1', který zachycuje jednoduchou větu 1. Nejpoužívanějším zápisem, který budeme používat i v této práci, je tzv. „**rámečková notace**“ (*box notation*), kterou můžeme vidět v příkladu 1". Její hlavní výhodou je, že je velice snadno a rychle čitelná. Lineární notace je oproti rámečkové prostorově úspornější a používá se pro formální zachycení syntaxe a sémantiky a slouží jako prostředek ověřování platnosti rámečkové DRS. V rámečkovém zápisu můžeme vidět dvě části. První částí, která je umístěna nahoře, je seznam všech individuí, které se vyskytují uvnitř univerza diskurzu. V příkladu 1" je to proměnná x . Ve druhé části se vyjadřují podmínky diskurzu (relace a vlastnosti, které jsou přiřazeny příslušným proměnným, tedy individuím). Je tedy možné tvrdit, že druhá část obsahuje množinu všech podmínek přítomných v diskurzu. Ve schématu 1" je x identifikováno jako Saramago (přesněji řečeno proměnné „ x “ je přiřazena vlastnost „saramagovství“) a dále je mu přidělena vlastnost „spisovatelství“. Pro srovnání můžeme na příkladu 1"" vidět, jak by stejný výrok zachycovala situační sémantika a ve schématu 1"" jak by vypadal jednoduchý logický zápis výroku 1.

1. *Saramago é escritor.*

---

i.e. modified or updated to a new context which does satisfy them.“ KAMP, Hans; GENABITH, Josef van; REYLE, Uwe. *Discourse Representation Theory* In: Handbook of Philosophical Logic. Ed. D. Gabbay and F. Guenther. Amsterdam: Kluwer Academic Publishers Group, 2005, s. 10

1'. $\langle \{x\}, \{Saramago(x), escritor(x)\} \rangle$

1''

x
Saramago(x) escritor(x)

1'''. $\{\langle\langle escritor, Saramago; + \rangle\rangle\}$

1'''''. escritor(Saramago)

Pokud porovnáme strukturu DRS (1') a infon vycházející ze situační sémantiky (1'''), je zřejmá určitá podobnost, která mezi nimi existuje. Jak infony, tak DRS tvoří určitou množinu individuí a následně jsou k nim dodávány jisté relace. Informační stavy DRT můžeme tedy chápat jako veličinu, která v rámci situační sémantiky odpovídá situačnímu stavu. Je možné tvrdit, že se Kampův přístup „opírá o reprezentačně chápanou situační sémantiku; od této sémantiky se ale zásadně liší tím, že své struktury reprezentace diskurzu nahlíží dynamicky“³⁸. Podstatou DRT analýzy je tedy sledování vývoje struktur informačních stavů v průběhu diskurzu.

DRS se vymykají intuitivní představě o situaci. Jde spíše o vyjádření určitého vztahu mezi různými situacemi. Pomocí DRS tedy můžeme analyzovat i složitější souvětí spojená různými operátory (konjunkce, implikace, disjunkce atd.) právě díky tomu, že ve strukturách diskurzu vidíme něco o situacích a ne přímo situace samotné. Význam je tedy chápán, jak již bylo řečeno, jako proces budování a přebudování struktury diskurzu.

Pravdivost v rámci DRT vychází ze situačního pojetí. To znamená, že výrok nebo diskurz je pravdivý, pokud struktura, která je jím vyjadřována, odpovídá něčemu ve skutečném světě. Při určování pravdivosti jde tedy v DRT o identifikaci korespondence se skutečností.

Základními jednotkami používanými v rámci DRT jsou predikáty, které lze chápat jako vyjádření podmínek (vlastností a vztahů), a termy (jmenné výrazy), které označují individua a předměty. Termy můžeme dále dělit na ty, které zavádějí do diskurzu nová individua a předměty a ty, které odkazují k již přítomným individuí a předmětům. Nová individua jsou v jazyce často vyjadřována neurčitými jmennými výrazy. V portugalštině jsou to ve většině případů podstatná jména uváděná do diskurzu neurčitým členem nebo neurčitým zájmenem. Do druhé skupiny náleží především anaforická zájmena. Dále pak můžeme rozlišovat další

38 PEREGRIN, Jaroslav. *Úvod do teoretické sémantiky*. Praha: Karolinum, 2003, 2.vyd., s. 142

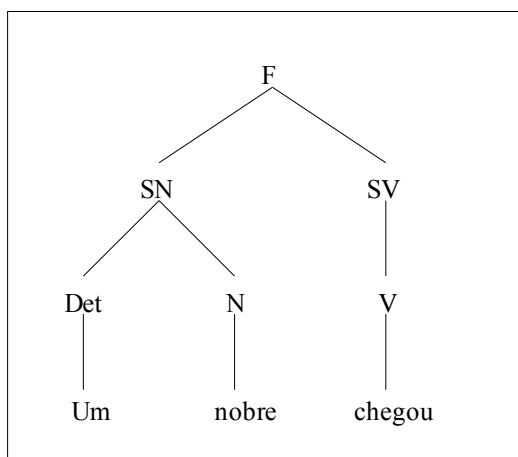
skupiny termů, např. vlastních jmen, která mohou být z hlediska diskurzu nová, nebo již přítomná. Interakce mezi různými druhy jmen tvoří podstatu anaforických vztahů.

2.6.5.1.2 Konstrukce DRS

Při tvorbě složitějších reprezentací můžeme vycházet ze syntaktických struktur vět, které je tvoří. K tomuto účelu můžeme použít stromová schemata odpovídající derivační struktuře věty. Příklad 1 se skládá ze dvou vět, věta „*Um noble chegou.*“ přitom tvoří kontext pro druhý výrok „*Ela brindou.*“, která obsahuje anaforické osobní zájmeno. Nejprve musíme do DRS zaznamenat první větu. Ve schematu 1' vidíme strom vyjadřující její syntaktickou strukturu. „F“ v tomto příkladu označuje větu (*frase*), „SN“ vyjadřuje nominální syntagma (*sintagma nominal*), „SV“ představuje slovesné syntagma (*sintagma verbal*), „Det“ je zkratka determinantu (*determinante*), „N“ znamená jméno (*nome*) a „V“ označuje sloveso (*verbo*), které je ve schematu 1' netranzitivní.

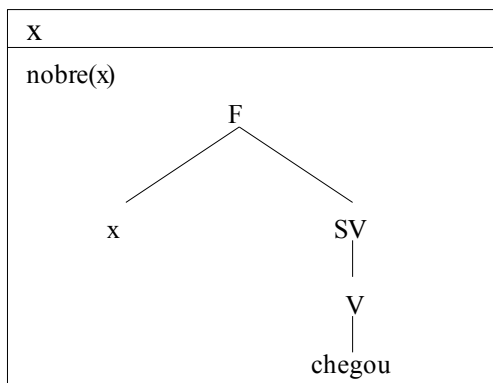
1. *Um noble chegou. Ela brindou.*

1'.

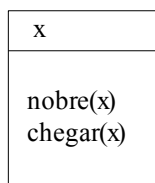
Ve schematu 1" vložíme do univerza DRS nový člen diskurzu „x“ a přidáme podmínku „nobre(x)“ do množiny podmínek diskurzu. Tím identifikujeme proměnnou „x“ s neurčitým nominálním syntagmatem vyjadřujícím vlastnost „šlechtičnosti“. Příslušná část stromu je tak nahrazena proměnnou „x“.

1''.

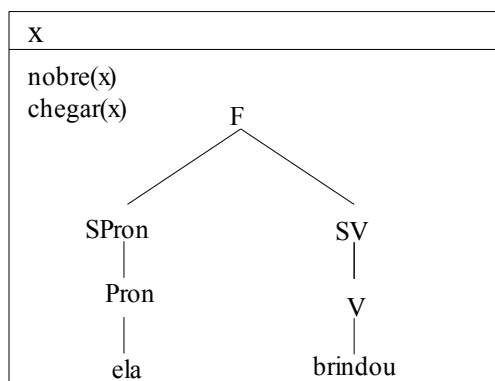
V dalším schématu (1''') převedeme verbální syntagma „*chegou*“ na podmínku vztahující se k proměnné „x“ (tedy ke šlechtici). Syntaktický strom se tak stává zbytečným a zůstává nám pouze výsledná DRS struktura zachycující první větu. Vzhledem k příkladu 1 jsme tedy získali reprezentaci kontextu.

1'''.

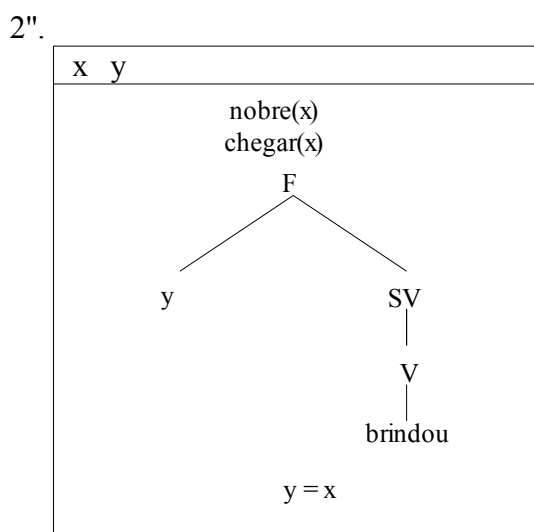
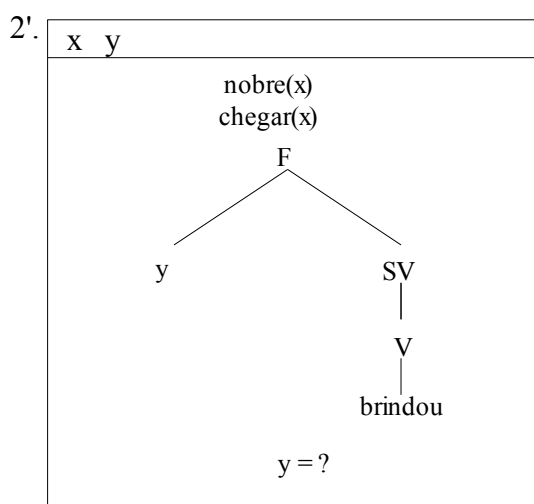
V příkladu 2 (zahrnujícím obě věty příkladu 1) přidáme do DRS kontextu syntaktickou strukturu druhé věty. V tomto schématu se navíc vyskytuje označení SPron, které představuje zájmenné syntagma (*sintagma pronominal*) a „Pron“, které označuje zájmeno (*pronome*).

2.

Ve schématu 2' jsme přidali do seznamu individuí přítomných v diskurzu proměnnou „y“, která zastupuje zájmenný výraz „*ela*“ z našeho příkladu. V množině podmínek je k proměnné „y“ přiřazena podmínka „?“ vyjadřující skutečnost, že „y“ je anaforický výraz, u

kterého musíme nejprve identifikovat antecedent. Tuto identifikaci jsme provedli ve schématu 2". Výraz „ $y = x$ “ označuje podmínku proměnné „ y “, která ji identifikuje s proměnnou „ x “. Tímto způsobem je tedy vyřešen problém intersentenciální anaforické reference vyjadřované osobními zájmeny (v našem příkladu zájmenem „*ela*“).

Posledním krokem je převedení verbálního syntagma syntaktické struktury na podmínku DRS. Výsledkem je konečná DRS zahrnující první větu představující kontext i druhou větu obsahující osobní anaforické zájmeno (2''').

2^{'''}.

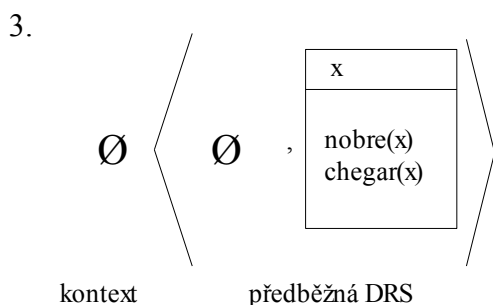
x y
nobre(x) chegar(x) brindar(y) y = x

2.6.5.1.3 DRT zohledňující presupozice (*presupposition-based version of DRT*)

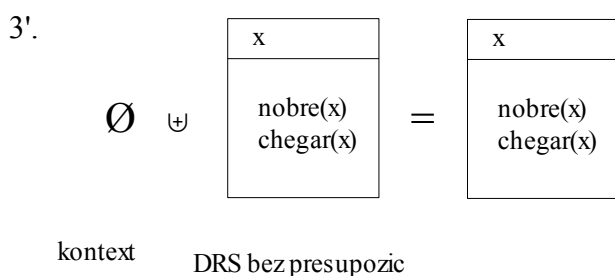
Problémem výše představené konstrukce DRT je, že nebere v úvahu presupozice analyzovaného výroku. Tento problém řeší nový přístup DRT, který vznikl v devadesátých letech a v současné době je stále více rozšířen. Vzhledem k tomu, že cílem této práce je sémantická analýza osobních zájmen v portugalštině, jejichž význam je v mnoha případech přímo závislý na jejich presupozicích, budeme zde používat právě tuto novější variantu DRT. Osobní zájmena v portugalštině vykazují shodu v rodě a čísle se svým antecedentem a proto jsou právě presupozice vyplývající z těchto gramatických kategorií zásadní při určování jejich referentu. Ovšem kromě presupozic rodu a čísla obsahují různá osobní zájmena i další presupozice, které vyjadřují především relace mezi účastníky diskurzu navzájem a jejich vztahy k dalším individuím přítomným v příslušném universu diskurzu.

Konstrukce DRS v nové variantě DRT je složena ze dvou fází. V **prvním stádiu** sestavujeme kromě reprezentace kontextu tzv. „předběžnou reprezentaci věty“ (*preliminary sentence representation*), která zahrnuje reprezentaci znázorňující presupozice daného výroku a vedle ní DRS věty bez presupozic (*non-presuppositional DRS*). Obecně je možné vyjádřit tuto fázi takto: „ $K\langle P,D \rangle$ “, přičemž K označuje kontext, závorky ohraničují předběžnou DRS, P představuje reprezentaci presupozic a D označuje DRS věty bez presupozic. Ve **druhém stádiu** jsou presupozice zahrnuty do kontextu (a to jak v případech kdy tento kontext pozmění, tak v případech kdy nikoli) a následně je předběžná DRS bez presupozic do tohoto výsledného kontextu vnořena. Vytvoříme tak konečnou DRS daného výroku. Ve složitějších reprezentacích je možné najít presupozice uvnitř samotné DRS, které se vztahují pouze k některému členu univerza diskurzu a nikoli k výroku jako celku.

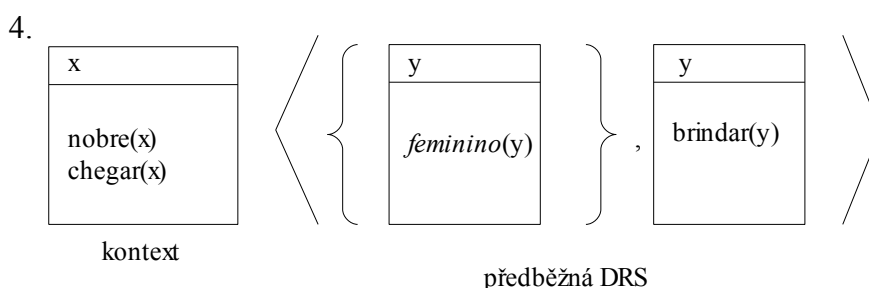
Pokud se pokusíme zaznamenat tímto způsobem diskurz v příkladu 1, musíme nejprve zaznamenat reprezentaci kontextu (3). V této reprezentaci symbol „ $\emptyset$ “ označuje prázdnou množinu. To znamená, že v příkladu 3 se nevyskytuje žádný kontext ani žádné presupozice.

V příkladu 3' jsme vnořili presupozice do kontextu (v tomto případě dají 2 prázdné množiny dohromady pouze další prázdnou množinu) a výsledek jsme pak sloučili s DRS bez presupozic. Symbol „ $\uplus$ “ představuje symetrické sloučení množin. Výsledkem je konečná DRS první věty z příkladu 1 (tedy konečná DRS kontextu daného minidiskurzu).

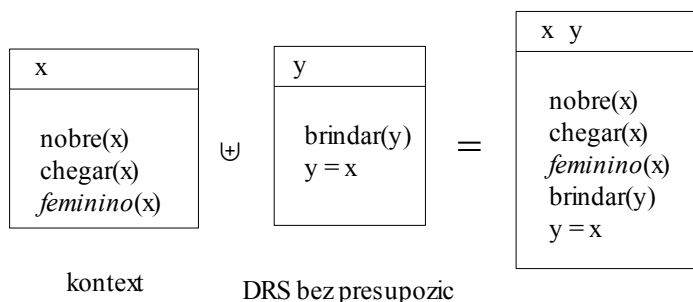
První stádium reprezentace celého diskurzu příkladu 1 můžeme vidět ve schématu 4. V první části vidíme reprezentaci kontextu, kterou jsme sestavili výše. Ve druhé části obsahující předběžnou DRS vidíme, že výraz „*ela*“ presuponuje přítomnost antecedentu v ženském rodě (*feminino*). Vzhledem k tomu, že v kontextu můžeme najít proměnnou „x“, která není nijak určená, je možné přiřadit toto anaforické zájmeno k této proměnné. Výsledek můžeme vidět v příkladu 4', kde presupozice osobního zájmena pozměnila kontext a je v něm přítomna.

Posledním krokem, který v příkladu 4' učiníme, je sloučení reprezentace výsledného

kontextu (ovlivněného presupozicemi) s reprezentací věty bez presupozic. Získáme tak konečnou DRS diskurzu z příkladu 1.

4'.

Pokud se na takto vytvořenou reprezentaci diskurzu naváže další výrok, universum diskurzu se tak dále rozrůstá o nová individua, která postupně vytváří stále širší kontext a na které můžeme v průběhu komunikace různě odkazovat pomocí zájmen. Problém zachycení anaforické reference je tímto způsobem komplexně vyřešen.

2.6.5.1.4 Vnořené reprezentace diskurzu (*sub-DRS*)

DRS se mohou vyskytovat i jako součásti větších DRS. Jde o případy, ve kterých potřebujeme vložit kvantifikátor do věty, která obsahuje neurčené nominální syntagma. Sub-DRS se vyskytují vždy jako části komplexních DRS podmínek (*complex DRS conditions*). Podmínky, se kterými jsme do této chvíle pracovali, se nazývají jednoduché podmínky. Komplexní podmínka může být například taková, která v sobě zahrnuje vztah implikace (tedy vztah typu: „jestliže ... pak ...“). Pro vyjádření implikace v rámci DRT se používá tzv. „univerzální operátor“ (*universal operator*) označovaný „ $\Rightarrow$ “. Ten však v DRT nemá pouze tuto jedinou funkci. Možnost použití takové komplexní podmínky vychází z tzv. **principu přístupnosti** (*principle of accessibility*), který tvrdí, že anaforické spojení je „vztah, který musí být udržen mezi spojenými referenty diskurzu a který vzniká pokud (...) se zájmeno vyskytuje uvnitř logického rámce svého antecedentu.“³⁹ Tento princip, platný u anaforických vztahů obecně, v podmínkových výrocích selhává, protože referenty diskurzu (antecedenty) jsou přístupné anaforickým výrazům, ale nikoli naopak. U komplexních podmínek je jim tedy umožněno identifikovat svůj antecedent ve vyšším řádu DRS. Vztah přístupnosti je v případě

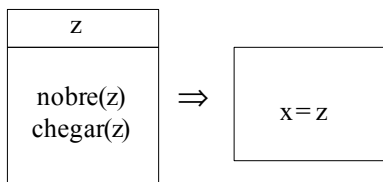
39 „...a relation which must hold between the linked discourse referents and which obtains if (...) the pronoun occurs within the logical scope of its antecedent.“ KAMP, Hans; GENABITH, Josef van; REYLE, Uwe. *Discourse Representation Theory* In: Handbook of Philosophical Logic. Ed. D. Gabbay and F. Guentner. Amsterdam: Kluwer Academic Publishers Group, 2005, s. 13

komplexních podmínek DRS znázorněn graficky tak, že antecedent těchto reprezentací se nachází nad nimi, respektive nalevo od nich.

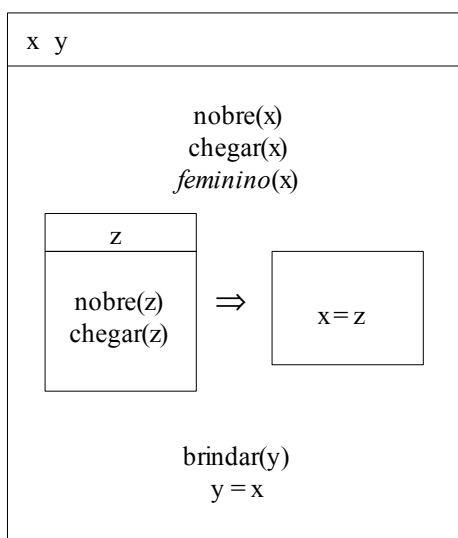
Příkladem použití těchto vnořených reprezentací diskurzu může být použití vztahu implikace pro určení jedné konkrétní osoby jako je tomu v diskurzu 5. Při záznamu příslušné DRS můžeme vycházet z příkladu 2", ve kterém je „x“ neurčité nominální syntagma (tedy „nějaký šlechtic přijel“). Pokud do této DRS dodáme implikativní konstrukci říkající: „pokud přijel šlechtic „z“, pak tento šlechtic „z“ je totožný se šlechticem „x““ (5'), získáme určení právě onoho jednoho šlechtice, který přijel. V příkladu 5" můžeme vidět konečnou DRS, ve které je implikativní konstrukce (5') vložena tak, aby mohla odkazovat k „x“, ke kterému se vztahuje. Ve spodní části schematu je reprezentace věty obsahující anaforický výraz.

5. *Exactamente um nobre chegou. Ela brindou.*

5'.

5".

2.6.5.1.5 Plurál

2.6.5.1.5.1 Kvantifikace

V DRT můžeme kvantifikaci zachytit pomocí **universálního operátoru** ($\Rightarrow$). Tímto způsobem je možné analyzovat například výroky obsahující jmenná syntagmata určená

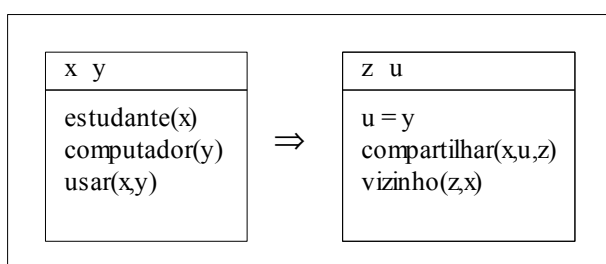

determinantem *cada*. Univerzálně kvantifikovanou větu můžeme vidět na příkladu 6 a její reprezentaci zaznamenanou v DRS najdeme ve schématu 6'.

V první části DRS vidíme reprezentaci, která by mohla být vyjádřena takto: „studenti používají počítače“. Univerzální operátor, který je platný pro všechny členy této reprezentace říká, že „pro všechny studenty, kteří používají počítače platí, že...“. Třetí část DRS pak reprezentuje větu „studenti mají souseda se kterým ho sdílejí“. Zájmeno „o“, které je představováno proměnnou „u“ je identifikováno s proměnnou „y“, tedy s počítači. DRS v celku tedy odpovídá výroku v příkladu 6.

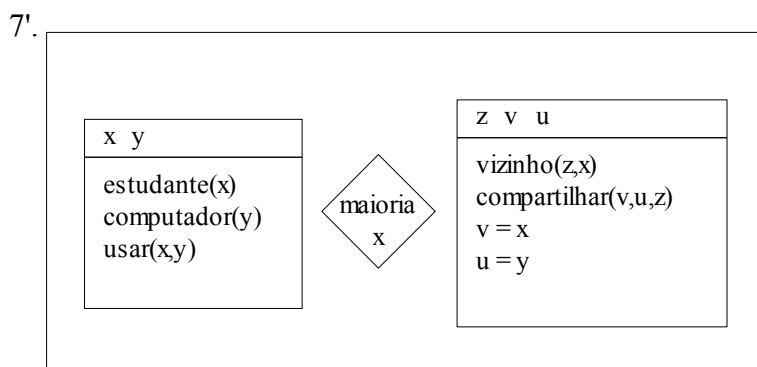
6. *Cada estudante que usa computador, tem um vizinho com quem (ele) o compartilha.*

6'.

Kromě použití univerzálního kvantifikátoru existují další formy kvantifikace, které řeší tzv. „proporční problém“ (*proporion problem*). Jde o použití výrazů jako *maioria*, *muito*, *pouco* apod. Tyto výrazy vytvářejí tzv. „duplexní podmínky“ (*duplex conditions*). Ty fungují takovým způsobem, že z jedné množiny individuí vytvoří druhou množinu, která obsahuje nižší počet stejných individuí. Obecně je možné tvrdit, že **duplexní podmínky** se skládají ze tří částí. První je restriktor (*restrictor*) DRS, druhou je rozsah (*scope*) DRS a třetí je tzv. „kvantifikátorová část“ (*quantifier part*). První dvě části fungují na stejném principu jako kvantifikace pomocí univerzálního kvantifikátoru. Část kvantifikátoru se skládá ze samotného kvantifikátoru (např. *muito*) a referentu diskurzu, který odpovídá tzv. „vázané proměnné“ (*bound variable*), tedy proměnné podléhající kvantifikaci. Funkci takového kvantifikátoru můžeme vidět na větě 7. Věta 7 obsahuje kvantifikátor *maioria*, který můžeme vidět v příslušné DRS (7') v kosočtverci uprostřed mezi dvěmi reprezentacemi, které představují dvě věty obsažené v souvětí 7. Proměnná „x“ (množina studentů) je tedy zredukována na množinu většiny studentů, která je dále uplatněna v DRS v pravé části komplexní reprezentace.

7. *A maioria de estudantes que usa computador, tem um vizinho com quem (ele) o compartilha.*

Kromě tohoto jednoduchého použití, je možné aplikovat kvantifikátor na více proměnných, nebo jednu ohraničenou proměnnou na více argumentů výroku. Tyto případy můžeme vidět obecně vyjádřené ve vzorcích 8 a 8'. Ve schématu 8 je kvantifikátor (Q) uplatněn na proměnné x a y s tím, že proměnná x se vztahuje k argumentu A a proměnná y k argumentu B. Vzorec 8' obecně znázorňuje druhý případ, ve kterém je kvantifikátor (Q) uplatněn na proměnnou x a proměnná x se následně vztahuje k argumentu A i argumentu B.

8. $Qxy(A(x),B(y))$

8'. $Qx(A(x),B(x))$

2.6.5.1.5.2 Množné číslo vyjádřené obecně pomocí DRT

Množné číslo obecně označuje množinu, která obsahuje dva nebo více členů. Takové množiny se v DRS označují kapitálkami. Ovšem kromě „určeného plurálu“ (*definit plural*) se můžeme setkat i s tzv. „neurčeným plurálem“ (*indefinite plural*), který nese kolektivní význam. Rozdíl mezi nimi můžeme vidět na výrocih 9 a 9'. Zatímco ve výroku 9 vidíme určené množné číslo termu „*estudantes*“, ve výroku 9' je množné číslo stejného termu neurčené.

V DRS 9'' reprezentující výrok 9 vidíme možnost vyjádření určeného množného čísla. Malá písmena nadále označují individuální objekty. Hvězdička (*) označuje transformaci predikátu „*estudante*“ na predikát množiny „*estudante**“ tak, že výsledný predikát platí o dané množině, právě když ten výchozí platí o všech jejích prvcích. Tedy, že všechny prvky množiny X naplňují charakteristiky predikátu „*estudante*“. Výraz „*estudante*(X)*“ znázorněný v DRS můžeme vidět v plné podobě v příkladu 10. Symbol „ $\in$ “ říká, že prvek (x) je součástí množiny (X) a kvantifikátor „ $\forall x$ “ tvrdí: „pro každé (x) platí...“. Celé schéma 10 je tedy možné přecíst takto: „x je prvkem množiny X a pro každé x platí, že mají vlastnost

studentství“. V případě potřeby je možné schema 10 zahrnout přímo do DRS.

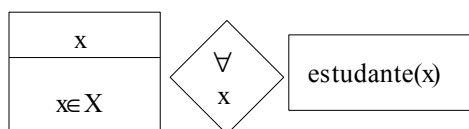
9. *Dez estudantes pagam um professor.*

9'. *Alguns estudantes pagam um professor.*

9''.

X y
estudante*(X) (X) = 10 professor(y) pagar(X,y)

10.

V konstrukcích, ve kterých je přítomna anafora odkazující k množině individuí, se i proměnná znázorňující anaforu píše kapitálkami. Takový zápis můžeme vidět na příkladu 11 v jehož reprezentaci je znázornění zájmena 3. osoby v množném čísle.

11. *Dez estudantes frequentam um curso.(Eles) pagam um professor.*

11'.

X y Z w
estudante*(X) (X) = 10 curso(y) frequentar(X,y) Z = X professor(w) pagar(Z,w)

Morfologický plurál, který je neurčený, se označuje *pl* (*plural*) a je umístěn jako horní index k příslušné proměnné v horní části DRS. Například množné číslo výrazu „rapazes“ ve větě 12 můžeme vidět v DRS 12'.

12. *Rapazes jogam futebol.*

12'.

x ^{pl} y
rapaz(x) futebol(y) jogar(x,y)

PRAKTICKÁ ČÁST

3 Obecná definice zájmen

Obecně můžeme říci, že kategorie pronomín (zájmen) označuje slovní druh vyjadřující především substituci (nahrazení), deixi (ukázání) a anaforu (odkázání). V rámci substituce zájmeno vystupuje na syntaktických pozicích substantiv, adjektiv i větných celků. V této souvislosti vidí někteří autoři problém identifikace třídy zájmen jako samostatného slovního druhu: „Zájmeno nelze dobře definovat jako samostatný slovní druh, protože slova z heterogenního souhrnu, takto nazývaného, odpovídají nejrůznějším slovním druhům a mohou zastupovat i celé věty...“⁴⁰

Ve většině jazyků platí, že zájmena přebírají flexi (ohebnost) podstatných a přídavných jmen. V různých jazycích existuje různé užívání osobních zájmen v neutrální funkci vedle verba. Pronomina mají často dvě alternativní řady forem, a to plnou a redukovanou.

Portugalská zájmena vykazují flexi v rodě a čísle, stejně jako portugalská substantiva a adjektiva. Užívání osobních zájmen v neutrální pozici vedle verba není tak časté jako u jiných jazyků (např. angličtina nebo ruština, kde jsou vždy povinné), nicméně jejich výskyt v této pozici není výjimkou. V portugalštině existují zájmena jak plná, tak redukovaná. Rozdělení a pojmenování zejména redukovaných forem zájmen se přitom u různých autorů liší.

Evanildo Bechara označuje zájmena za „třidu kateorematických slov, která zahrnuje uzavřený počet jednotek a která se vztahuje k lexikálnímu významu prostřednictvím situace nebo jinými slovy kontextu“⁴¹. Kromě uzavřenosti třídy jazykových jednotek v definici zdůrazňuje určení významu zájmena situací případně kontextem. Jinými slovy tvrdí, že zájmena nemají svůj vlastní lexikální význam sami o sobě, protože význam získávají až v konkrétní promluvě.

Mário Vilela nabízí jinou definici zájmen: „Zájmena tvoří uzavřenou skupinu forem s následujícími charakteristikami:

- (obvykle) jsou ohebná (v rodě a čísle)
- nejsou komparativní

---

40 ŠABRŠULA, Jan. *Základy jazykovědy pro romanisty*. Praha: FFUK, 1983, s. 71

41 „*classe de palavras categoremáticas que reúne unidades em número limitado e que se refere a um significado léxico pela situação ou por outras palavras do contexto*“ BECHARA, Evanildo. *Moderna Gramática Portuguesa*. Rio de Janeiro: Lucerna, 2002. 37^aed., s. 162

- jsou prvky, které získávají detenční význam pomocí referenčnosti textu nebo situace⁴² Mário Vilela tedy ve své definici zdůrazňuje i formální ohebnost portugalských zájmen v rodě a čísle. Z hlediska významu je zde zmíněna schopnost nabytí a udržení (*peso detencional*) tzv. „referenční hodnoty“ v rámci textu nebo situace.

Zájmena jsou tzv. „**referenční výrazy**“ (*expressões referenciais*). Tyto výrazy jsou „řídící syntagmata v argumentační pozici skládající se ze (...) zájmen první a druhé osoby (*eu, tu, nós, vós*), která mají pouze deiktickou hodnotu.“⁴³ Referenční výrazy nabývají svých konkrétních významových hodnot (smyslů) na základě vztahu reference. „Referencí se zpravidla rozumí relace mezi jistou jazykovou formou (...) a jistým mimojazykovým předmětným individuem, popřípadě množinou individuí v nějakém možném světě.“⁴⁴

Jinou definici nabízí Jan Šabršula, který u třídy zájmen zdůrazňuje funkci substituce celé věty (podle jeho terminologie tzv. „episemionu“): „Termín zájmeno je nevhodný. Substituty – náměstky odpovídají různým slovním druhům a jsou i náměstky větné, fungující jako episemiony.“⁴⁵

Podle většiny autorů zájmena náleží do tzv. „sýněmantické“ kategorie (*categoria dos sinsemânticos*). O této kategorii jsme mluvili v kapitole zabývající se lexikální sémantikou. Například Mário Vilela tvrdí, že zájmena „přisluší do sýněmantické kategorie: nejmenují, ale ustavují „deixi“, „ukázání“ a „orientaci“.“⁴⁶ Díky vlastnosti orientace jsou zájmena schopna zpružnit text (*flexibilizar o texto*) tím, že vytváří spojující články mezi jeho různými částmi.

Pro komplexnější pohled je zde uvedena i obecná definice třídy zájmen od českého jazykovědce Františka Čermáka: „Zájmeno (*pronomem*): slovní druh (širě sýněmantický) fungující jako substitut jmen s významem determinace, personálnosti, posesivity, deixe,

42 „Os pronomes consituem uma lista fechada de formas com as seguintes características:

- (normalmente) são flexionáveis (género e número)

- não são comparáveis

- são elementos que ganham peso detencional na referencialidade do texto ou situação“

VILELA, Mário. *Gramática da Língua Portuguesa*. Coimbra: Livraria Almedina, 1999. 2^a ed., s. 207

43 „*sintagmas determinantes em posição argumental construídas por (...) pronome pessoal de 1^a e 2ª pessoas (eu, tu, nós, vós), que só têm valor dêictico.*“ MATEUS, Maria Mira; BRITO, Ana Maria; DUARTE, Inês; FARIA, Isabel Hub. *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Caminho, 2003, s. 798

44 ČEJKA, Mirek. *Lexikologie a lexikografie*. Brno: FFMU, 1992, s. 13

45 ŠABRŠULA, Jan. *Základy jazykovědy pro romanisty*. Praha: FFUK, 1983, s. 67

46 „*pertencem à Categoria dos sinsemânticos: não nomeiam, mas estabelecem a „deixis“, a „mostração“ e a „orientação“*“ VILELA, Mário. *Gramática da Língua Portuguesa*. Coimbra: Livraria Almedina, 1999. 2^a ed., s. 207

reflexivity, interrogativnosti aj.⁴⁷

3.1 Diskurz

Důležitým prvkem při sémantické charakteristice zájmen je pojem tzv. „**diskurzu**“⁴⁸ (viz teoretická část, ve které na něj nahlížím zejména v rámci způsobu jeho formálního zachycení). Z hlediska zájmen je diskurz zásadním pojmem, protože v jeho rámci pronomina nabývají svůj smysl. Uvnitř diskurzu odkazují na osoby, živé tvory (*seres vivos*), předměty nebo stavy věcí, ve kterých je pevný vztah k zájmenu odvozený ze spojení s větou, textem, nebo situací diskurzu. Je možné říci, že „zájmena jsou definovatelná prostřednictvím diskurzu, (...) ve kterém je vztah obsažený v zájmenu odvozen ze spojení s větou, textem nebo situací v diskurzu obsažených.“⁴⁹

Kromě diskurzu je z hlediska zájmen důležitý tzv. „**kontext**“⁵⁰, o kterém je pojednáno především v kapitole věnované dynamické sémantice. Je možné tvrdit, že „kontextový aparát lexikální jednotky tvoří její distribuční oblast, fungující jako komplement sémému“⁵¹. Kontext můžeme rozdělit na tzv. „**kontext**“, který představuje jazykové a situační okolnosti a „**kontext**“ reprezentující kulturní a sociální prostředí.

Někteří jazykovědci používají termín „**stavy věcí**“ (*estados de coisas*), který je definován v rámci diskurzu jako „kombinace rysů nebo ukazatelů rysů“⁵². Jde tedy o „konceptualizaci a kategorizaci světa určující určitý segment reality, který sestavuje a tvoří stav věcí“⁵³. Podle tohoto tvrzení jsou stavy věcí totéž, co v situační sémantice situace a v dynamické sémantice kontext.

---

47 ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001, 3. vyd., s. 275

48 „Diskurz: konkrétní souvislé posloupnosti jazykových promluv.“ PEREGRIN, Jaroslav. *Úvod do teoretické sémantiky*. Praha: Karolinum, 2003, 2. vyd., s. 139

49 „Os pronomes encontram (...) a sua definição no discurso, (...) em que a relação fixada na materialidade do pronome é deduzida da conexão da frase, do texto ou da situação do discurso.“ VILELA, Mário. *Gramática da Língua Portuguesa*. Coimbra: Livraria Almedina, 1999. 2^a ed., s. 207

50 Kontext může být definován jako „pozadí prostředí, kulturní a sociální situace“ ČERMÁK, František; BLATNÁ, Renata. *Manuál lexikografie*. Jinočany. H&H, 1995., s. 39

51 Tamtéž

52 „as combinações de traços ou de pontadores de traços.“ VILELA, Mário. *Gramática da Língua Portuguesa*. Coimbra: Livraria Almedina, 1999. 2^a ed., s.296

53 „a conceptualização e categorização do mundo, configurando um segmento da realidade que constitui e constrói um estado de coisas.“ tamtéž

Zájmena nenesou vždy stejný pojmový význam. Ten se může měnit v různých diskurzech i v různých částech diskurzu. Na druhou stranu pronomina nefungují pouze jako náhrady nebo reprezentace jmen, ale také jako jejich determinanty. Aby mohla tuto svojí funkci vykonávat, disponují formální flexí. Flexe vykazuje shodu a vztah k příslušnému slovu, které představují nebo určují.

Z hlediska diskurzu je důležité zohlednit jeho **účastníky**. Vždy jsou určeny minimálně dvě osoby. Tradičně je do diskurzu zahrnuta první osoba *eu*, která odpovídá mluvčímu, a druhá osoba *tu*, která odpovídá posluchači. Třetí osoba není určena, protože ukazuje na jinou osobu než jsou účastníci komunikačního aktu.

Ze sémantického hlediska jsou zájmena charakterizována tím, že představují deixi (*dêixis*) a anaforu (*anáfora*). Deixe je tzv. „*anáfora ad oculos*“, která odkazuje, oznamuje, nebo ukazuje na nějaký prvek přítomný v komunikační situaci. Naproti tomu anafora obecně ukazuje na nějaký element, který je již vyslovený nebo již zahrnutý do diskurzu. Vzhledem k důležitosti anafory v rámci sémantické analýzy osobních zájmen je anafore věnována samostatná kapitola, viz níže. Kataforická deixe (*dêixis catafórica*) je odkaz na element, který dosud nebyl sdělen, nebo není v diskurzu vůbec přítomen.

Deixe zahrnuje také třetí osobu. Na rozdíl od první a druhé osoby, které jsou v diskurzu jasně umístěny, je ovšem třetí osoba zahrnuta negativně. Podle tohoto čistě sémantického měřítka je možné zájmena dělit na ta s neurčeným umístěním (*localização indeterminada*), na ta s určeným umístěním (*localização determinada*) a na zájmena okamžitě určitelná (*imediatamente determinável*). Okamžitě určitelná jsou ta, která odkazují na objekty v dosahu zraku mluvčích. Pozitivní lokalizace objektu určeného zájmenem ve třetí osobě může být navíc dána mimojazykovými prostředky jako jsou gesta, která ukazují směr, ve kterém se daný objekt nachází.

3.2 Klasifikace portugalských zájmen

V tradičních lusofonních gramatikách se nejčastěji rozlišuje šest typů portugalských zájmen. Jde o zájmena osobní (*pessoais*) zahrnující i zvratná (*reflexivos*) a reciproční zájmena (*recíprocos*), zájmena přivlastňovací (*possesivos*), ukazovací (*demonstrativos*), která v některých výkladech zahrnují i určitý člen (Bechara, 2002), vztažná (*relativos*), tázací (*interrogativos*) a neurčitá (*indefinidos*), mezi která patří podle některých studií také neurčitý

člen (Bechara, 2002) .

Z hlediska substituční funkce zájmen je možné rozdělit je na tzv. „substantivní zájmena“ (*pronome substantivo*), někdy označovaná jako absolutní (*pronome absoluto*), která plní úlohu podstatných jmen (1, 5) a tzv. „adjektivní zájmena“ (*pronome adjetivo*), která doprovází podstatná jména a určují míru jejich významu (2).

1. *Os campos, que suportaram a longa presença solar a quemá-los incessantemente, recebem agora a água abundante com uma gula feliz.*

2. *Quanto valem, és capaz de dizer? Leques espanhóis, de seda, de alguma bisavó do meu tio cónego, com estas pérolas de prata e oiro!*

Rozdíl mezi substantivními a adjektivními zájmeny tedy spočívá v tom, že substantivní zájmena se ve větě vyskytují vždy izolovaně, zatímco adjektivní zájmena se pojí s jiným větným členem. Adjektivní zájmeno se může vztahovat k podstatnému jménu vyjádřenému (*substantivo claro*) i nevyjádřenému (*substantivo oculto, substantivo nulo*). Takový případ můžeme vidět ve výroku 3.

3. *Meu livro é melhor que o teu.*

Vzhledem k tomu, že výrazy *meu* a *teu* označují vlastnictví ve vztahu k osobám, které jsou přítomny v diskurzu, dají se tyto jednotky považovat za zájmena. Obě odkazují k jednomu referentu, a to k referentu *livro*, který je vyjádřen na začátku věty. I přesto, že na konci věty přítomen není, je ovšem naprosto jasné jak mluvčímu, tak posluchači, k čemu zájmeno *teu* odkazuje. Je také možné vyjádřit podstatné jméno nikoli předem, ale až na konci věty. To můžeme vidět v příkladu 4, ve kterém jsou obě přivlastňovací zájmena adjektivní. Naproti tomu ve výroku 5 se zájmena *isto* a *aquilo* nevztahují k žádnému určenému podstatnému jménu. Obě jsou tedy zájmeny substantivními. V portugalštině jsou některá zájmena pouze substantivní, další pouze adjektivní a jiná mohou vykonávat obě funkce.

4. *Quero o meu e não o seu livro.*

5. *Isto é melhor que aquilo.*

Mário Vilela rozlišuje některé další podskupiny zájmen (respektive zájmenných výrazů). „Mezi zájmeny existují podtřídy, které fungují pouze jako podstatná jména.“⁵⁴ Jde o slova jako *fulano, beltrano, cicrano*, které jsou podobné generickým jménům jako *tipo, gajo, homem, indivíduo, cara*, atd. Dále existuje podtřída zájmen, které fungují jako náhražky jména. Jedná se o zájmena typu *alguém, ninguém, quem, nada, você, a gente*. Třetí podtřída zájmen se skládá z těch, která „odlišují životné prvky od neživotných“⁵⁵. To znamená slova jako *quem, alguém* a *algo* nebo *alguma coisa, ninguém*.

Zájmennost není tvořena pouze zájmeny. Existují další gramatické kategorie, které mohou nahradit a reprezentovat jiné třídy slov. Například slova jako *aqui, ali, lá, cá*, která mohou nahradit příslovce místní (*adverbiais de lugar*), *então*, časová příslovce (*adverbiais do tempo*), *assim*, příslovce způsobu (*adverbiais de modo*), atd. Syntakticky a sémanticky mají zájmena vztah k mnoha slovním kategoriím, což ztěžuje jejich charakteristiku. Navíc zájmena netvoří jednu zcela homogenní třídu.

3.3 Osobní zájmena v portugalštině

Podle tradičního pojetí osobní zájmena obecně označují tři gramatické osoby. První osoba označuje mluvčího, druhá osoba označuje účastníka mluvního aktu, se kterým je promlouváno, a třetí osoba označuje toho, o kom se hovoří. Všechny tři osoby mají formu jednotného a množného čísla.

Nejčastěji se můžeme setkat s klasifikací osobních zájmen na základě syntaktických kritérií. Podle tohoto přístupu jsou osobní zájmena charakterizována jako větné jednotky umístěvané na stejné větné pozice a vykonávající totožnou funkci ve větě jako jmenné prvky. Takto můžeme rozlišit zájmena za základě jejich **deklinace** na nominativní (*nominativo, recto, reto, primeiro caso*), objektová (*obliquo*), akuzativní (*acusativo*), dativní (*dativo*) a komitativní (*comitativo*).

Nominativní zájmena vykonávají jednak větnou funkci podmětu (*sujeito*) (1) a jednak funkci doplňku podmětu (*predicativo do sujeito*)(2).

---

54 „*Nos pronomes há subclasses que apenas funcionam como substantivos*“ tamtéž, s. 208

55 „*diferenciam seres vivos e seres não vivos*“ tamtéž

1. **Eu saio.**

2. **Eu não sou ele.**

Objektiv je obecně pád předmětu (*objecto, complemento*). V portugalské zahrnuje dativ, akuzativ a komitiv. Akuzativní forma zájmen vyjadřuje tzv. „přímý předmět“ (*objecto directo, complemento directo*) ve spojení s tranzitivním slovesem (3), dativní zájmena vyjadřují tzv. „nepřímý předmět“ (*objecto indirecto, complemento indirecto*)(4) a komitivní zájmena vyjadřují tzv. „asociativní předmět“ (*objecto associativo, complemento associativo*)(5). Komitivní zájmena se pojí vždy s předložkou *com* a vyjadřují společnost.

3. **Eu o vi.**

4. **Não lhe respondemos.**

5. **Ele vai comigo.**

Z hlediska přízvučnosti se u osobních objektových zájmen rozlišují formy přízvučné (*tónicas, tônicas*) a nepřízvučné (*átonas, forma complemento*). Obecně můžeme říci, že objektová nepřízvučná zájmena se v portugalském jazyce používají samostatně, bez předložek (3, 4), zatímco přízvučná forma v moderní portugalské předložku vyžaduje (6).

6. **Referiu-se a ti.**

Na obrázku 1 jsou základní formy osobních portugalských zájmen rozdělených podle pádů a přízvučnosti. Některé políčka ve sloupci nepřízvučných objektových zájmen jsou rozdělena na dvě části. V levé části je zájmeno v akuzativu, v pravé části v dativu. Ostatní zájmena v tomto sloupci mají pouze formu objektivu. V pravém sloupci přízvučných forem můžeme vidět všechny formy komitivu.

Obr. 1: Přehled forem portugalských osobních zájmen

Nominativ	Objektiv			
	Ne přízvučná forma objektivu		Přízvučná forma objektivu	
<i>eu</i>	<i>me</i>		<i>mim</i>	<i>comigo</i>
<i>tu</i>	<i>te</i>		<i>ti</i>	<i>contigo</i>
<i>ele</i>	<i>o</i>	<i>lhe</i>	<i>ele</i>	<i>consigo</i>
	<i>se</i>		<i>si</i>	
<i>ela</i>	<i>a</i>	<i>lhe</i>	<i>ela</i>	<i>consigo</i>
	<i>se</i>		<i>si</i>	
<i>nós</i>	<i>nos</i>		<i>nós</i>	<i>conosco</i>
<i>vós</i>	<i>vos</i>		<i>vós</i>	<i>convosco</i>
<i>eles</i>	<i>os</i>	<i>lhes</i>	<i>eles</i>	<i>consigo</i>
	<i>se</i>		<i>si</i>	
<i>elas</i>	<i>as</i>	<i>lhes</i>	<i>elas</i>	<i>consigo</i>
	<i>se</i>			

Pokud je nepřízvučné osobní zájmeno v pozici za slovesem, připojuje se k němu spojovací čárkou (*hífen*). Stává se tak z něho „zájmeno **enklitické**“ (*pronomie enclítico*) a jeho forma je určována zakončením příslušného slovesa. V případě, že je sloveso ve tvaru budoucího času jednoduchého (*futuro simples, futuro do presente*) nebo ve formě podmiňovacím způsobu (*condicional, futuro do pretérito*), objektové zájmeno nemůže být nikdy enklitické. Tzn., že zájmeno je vkládáno dovnitř slovesa a vytváří tzv. „**mezoklizi**“ (*mesóclise*). V některých případech je nutné přizpůsobit formu zájmena podle hláskového okolí uvnitř mezoklize. Třetí možností umístění objektového nepřízvučného zájmena je tzv. „**proklize**“ (*próclise*). Jde o umístění zájmena před sloveso (4).

Obecně se enklitické, proklitické a mezoklitické formy zájmen označují jako klitická zájmena (*pronomes clíticos*). Umístění klitických zájmen není v různých variantách portugalštiny jednotné. Zejména v brazilské variantě existuje tendence umisťovat nepřízvučná objektová zájmena do proklitické pozice. V evropské variantě jsou striktní pravidla normativní mluvnice, která určují jejich umístění, nicméně v hovorovém jazyce se stále více prosazuje proklitická pozice oproti ostatním. Stručný přehled umístění klitických zájmen se slovesnými formami můžeme vidět na obrázku 2. Znaménko „+“ označuje možné použití na této pozici, znaménko „-“ indikuje nemožnost výskytu klitických zájmen v příslušné pozici. Označení „+ BR“ znamená, že z hlediska normativní mluvnice je možné použití pouze v brazilské variantě portugalštiny.

Obr. 2: Umístění klitických zájmen

	Participium	Budoucí čas jednoduchý	Podmiňovací způsob	Ostatní formy
Proklize	+ BR	+	+	+
Enklize	-	-	-	+
Mezoklize	-	+	+	-

Zvláštním druhem zájmen jsou tzv. „**neosobní zájmena**“ (*pronomes impessoais*). Ty můžeme rozdělit na tzv. „zvrtná zájmena“ (*pronomes reflexivos*) a tzv. „reciproční zájmena“ (*pronomes recíprocos*).

Obecně lze tvrdit, že zvrtná zájmena se používají ve výrocích, ve kterých přímý nebo nepřímý předmět představuje osobu nebo předmět totožný s podmětem. V příkladu 7 můžeme takový případ vidět. Nepřízvučné zvrtné zájmeno „*se*“ odkazuje k podmětu vyjádřenému nominativním zájmenem „*ela*“. Ve výroku 8 je zvrtné zájmeno ve své přízvučné formě, kterou vyžaduje předložková vazba. V příkladu 9 máme zvrtné zájmeno v komitativu. Zvrtná zájmena v množném čísle vyjadřují tzv. „reciprocitu akce“ (*acção recíproca*). Jde o akci, která se uskutečňuje mezi dvěma osobami, které jsou členy jedné množiny vytvářející podmět výroku. Takové zájmeno se nazývá reciproční (10).

7. *Ela vestiu-se rapidamente.*

8. *Ela fala sempre de si.*

9. *O Pintor não trouxe o quadro consigo.*

10. *Carlos e eu abraçamo-nos.*

Vzhledem k tomu, že v množném čísle mají reciproční a zvrtná slovesa stejnou formu, výklad některých výroků nemusí být zcela jednoznačný. Takový případ můžeme vidět ve výroku 11.

11. *Joaquim e António enganaram-se.*

Významem výroku v našem příkladu může být, že se oba spletli, nebo že jeden zmátl druhého. Kvůli těmto nejasnostem se v portugalské používají další výrazy umožňující přesnou identifikaci zájmena. Jde jednak o výrazy vyjadřující vyšší expresivitu zvrátané akce: „*a mim mesmo*“, „*a ti mesmo*“ a podobně a jednak o výrazy zdůrazňující reciprocitu akce: „*um ao outro*“, „*uns aos outros*“, „*entre si*“ a podobně. Je možné případně využít i adverbia typu *reciprocamente*, *mutuamente* atd. Někdy se pro vyjádření reciprocitu využívá prefixu *entre-*.

Na obrázku 3 na následující stránce je obecné rozdělení zájmen podle přízvučnosti a větné funkce tak, jak jsou pojata v této kapitole.

Dalšími zvláštními formami osobních zájmen jsou způsoby oslovování. Jedná se o substantivní formy používané pro vyjádření druhé osoby. Často se však pojí s 3. slovesnou osobou. Jde o oslovování výrazy typu *você*, „*Vossa excelência*“ a pod. Mezi zájmena je možné zařadit i zvláštní zájmenné výrazy, které mohou označovat některého účastníka diskurzu, nebo mohou fungovat stejným způsobem jako kterákoli jiná podstatná jména. Jedná se o výrazy „*a gente*“ a „*o senhor*“.

4 Základní funkce osobních zájmen v portugalské

Základní funkcí zájmen je vyjádření **anafory** (*anáfora*). Vzhledem k úzkému vztahu funkce jazykového výrazu a jeho významu (někteří jazykovědci funkci jazykového výrazu dokonce ztotožňují s jeho významem) je anafora zásadním pojmem v rámci sémantické analýzy zájmen.

V klasickém pojetí je anafora rétorická nebo jazyková figura, která spočívá v opakování prvního slova nebo prvních slov na začátku veršů nebo vět následujících po sobě. Tak jako je tomu v následujícím příkladu:

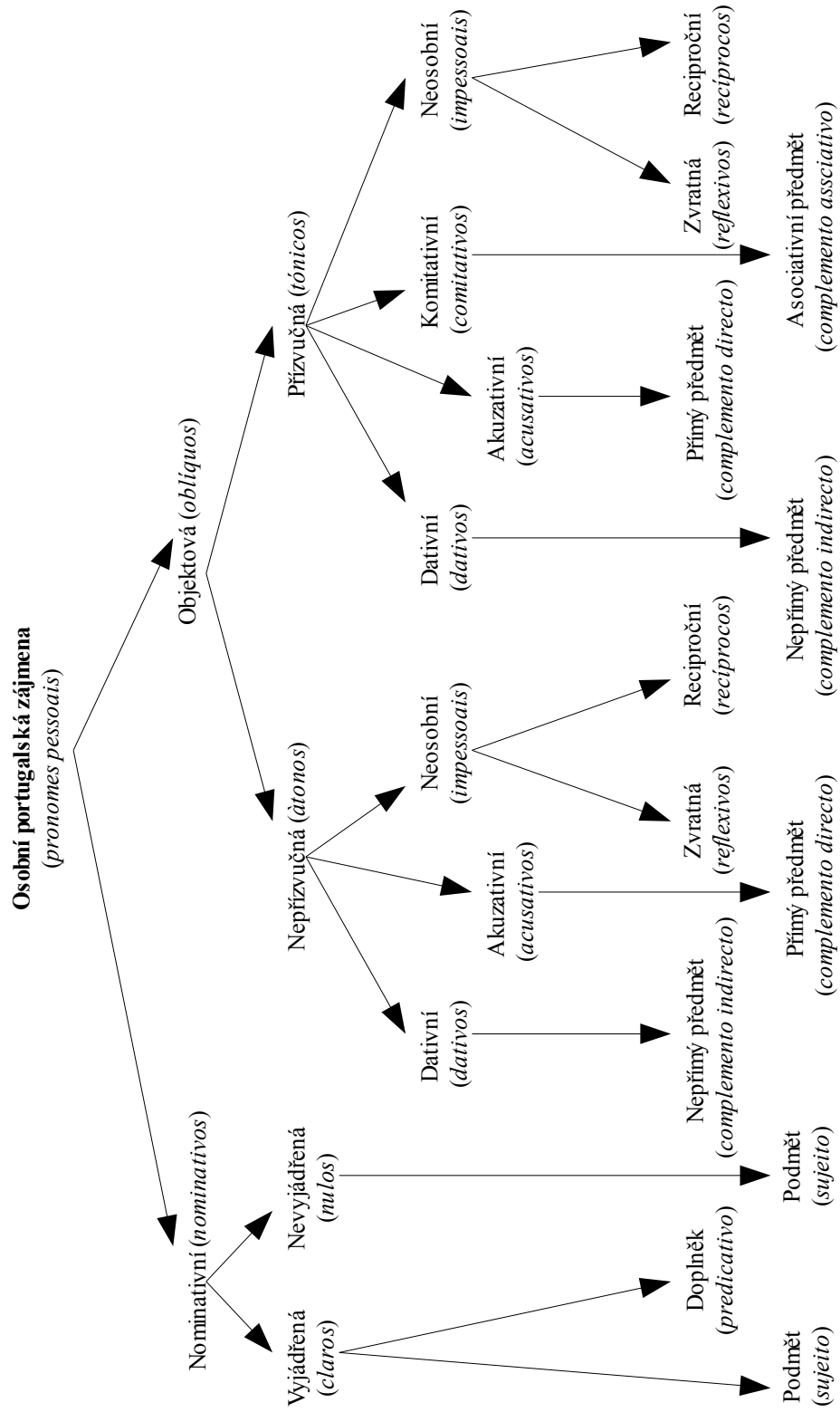
Nem tudo que ronca é porco,

Nem tudo que berra é bode,

Nem tudo que reluz é ouro,

Nem tudo falar se pode.

Obr. 3: Obecný přehled portugalských osobních zájmen

V moderní jazykovědě není pojetí termínu anafora zcela jednotné. Obecně se dá anafora definovat jako proces spočívající v použití jazykové formy nebo vynechání jazykové jednotky s cílem odkázání na něco, co bylo již dříve zmíněno v textu nebo je přítomné v kontextu. Tento prvek, který byl dříve v textu, se nazývá antecedent (*antecedente*). Výraz, který odkazuje se obecně označuje jako anaforický (*expressão anafórica*). Anafora se odlišuje od tzv. „katafory“ (*catáfora*), která spočívá v odkázání na něco, co je řečeno v následující části textu.

Při základním rozdělení anaforických vztahů můžeme vycházet z možné dvojí četby osobních zájmen ve 3. osobě uvnitř výroku. Ve výroku 1 je možná pouze jedna četba osobního zájmena, protože nemůže odkazovat k nominálnímu syntagmatu kvůli odlišnému rodu obou prvků. V příkladu 1' můžeme vidět možnost interpretace, ve které se zájmeno *elas* vztahuje k podmětu nadřazené věty, protože se v něm shoduje v rodě i v čísle. Tento výklad významu se nazývá „**anaforická interpretace**“ (*interpretação anafórica*), „spolureferenční interpretace“ (*interpretação co-referencial*) nebo také „blízká interpretace“ (*interpretação próxima*). Druhá možnost spočívá v „**deiktické četbě**“ (*leitura dêictica*). V příkladu 1 a 1' se osobní zájmeno *elas* může vztahovat k nějakému individuu v rámci kontextu diskurzu. Tato četba se také nazývá „disjunktní anafora“ (*disjunta*) nebo „obviativní anafora“ (*obviativa*), podle vztahu k nominálnímu syntagmatu vyjadřujícímu podmět nadřazené věty. Pojem „**deixe**“ (*dêixis*) je velmi obecně definován jako „ukázání na“⁵⁶. Je možné tvrdit, že „deiktické výrazy vytvářejí universum referencí, kolem kterých se distribuuje proud diskurzu“.⁵⁷ Je tedy zřejmé, že *deixe* souvisí s komunikační situací. Bez její znalosti by deiktické výrazy nedávaly smysl. U některých autorů je možné najít termín „sociální *deixe*“ (*deixis social*) (Vilela, 1999), která zohledňuje způsob oslovování účastníků diskurzu. Deiktická interpretace je někdy označována jako specifický druh anafory. V této práci budeme nicméně (ve shodě s většinou autorů) považovat *deixi* (disjunktní anaforu) jako ukázání mimo text a anaforu (spolureferenční anaforu) jako čistě textový fenomén.

1. [*As crianças*]_i disseram que *eles*_j se_j magoaram no jardim.

56 BECHARA, Evanildo. *Moderna Gramática Portuguesa*. Rio de Janeiro: Lucerna, 2002. 37^aed., s. 162

57 „as expressões dêicticas instituem um universo de referências à volta das quais se distribui o fluir do discurso.“ VILELA, Mário. *Gramática da Língua Portuguesa*. Coimbra: Livraria Almedina, 1999. 2^a ed., s.409

1'. *[As crianças]_i disseram que elas_{ij} se_{ij} magoaram no jardim.*

V případech, ve kterých zájmeno vykonává funkci podmětu (2), přímého předmětu (3), nebo nepřímého předmětu (4) bez možnosti najít ve větě jakýkoli výraz, ke kterému by mělo zájmeno spolureferenční vztah (anaforický vztah v užším slova smyslu), se jedná vždy o deixi (disjunktní anaforu).

2. *Ele_i lavou o automóvel.*

3. *[A Maria]_i lavou-a_j.*

4. *[A Maria]_i deu-lhe_j a fotografia.*

Můžeme se setkat i se složitějšími výroky, které různými způsoby umožňují dvojí interpretaci. Ve výroku 5 může zájmeno *a* odpovídat jak podmětnému nominálnímu syntagmatu „*A irmãzinha da Maria*“, tak nominálnímu syntagmatu „*a Maria*“. Ve výrocih 6 a 7 jsou zájmena vložena do předložkových syntagmat, která jsou součástí adverbialního syntagmatu a nominálního syntagmatu. Tato zájmena mohou mít také dvě odlišné četby, spolureferenční nebo deiktickou.

5. *[A irmãzinha d[a Maria]_{ij}]_i lavou-a_{j/k} sozinha.*

6. *[Os meninos]_i têm os brinquedos perto deles_{ij}.*

7. *[Os meninos]_i ouviram as histórias acerca deles_{ij}.*

Na příkladech 8 a 9 je možné vidět, že v případě spolureferenční interpretace zájmen je tato četba mnohem méně omezená, než v případě deiktické interpretace. Ve větě 8 je zájmeno *lhes* a ve výroku 9 je zájmeno *eles*. Obě zájmena mohou odkazovat k výrazům „*as filhas das minhas amigas*“ a stejně tak mohou odkazovat k výrazům „*as minhas amigas*“. To nás vede k závěru, že v případě spolureferenční interpretace zájmen se nevyžadují žádná konfigurační omezení.

8. *[As filhas d[as minhas amigas]_{ij}]_i disseram que (elas)_{ij} iam sair.*

9. *[As filhas d[as minhas amigas]_{ij}]_i disseram que lhes_{ij} foram enviados livros.*

Kromě rozdělení na spolureferenční a deiktickou anaforu, můžeme rozlišovat tzv. „vázanou anaforu“ (*anafora ligada*) a tzv. „volnou anaforu“ (*anafora livre*). Do tohoto místa jsme se zabývali pouze volnou anaforou. **Vázaná anafora** je ta, která je pevně spojena s výrazem, který ji spoluřídí, jako je tomu v příkladu 10. Toto pevné spojení je podmíněno několika faktory. Zájmeno se musí vyskytovat uvnitř minimálního syntaktického rámce společně s nominální jednotkou, ke které odkazuje (kterou je spoluříděna). Spoluřídící výraz anafory je v syntaktické pozici podmětu věty. Tento jev je typický pro zvrtná a reciproční zájmena.

10. *Alguém trouxe um amigo consigo.*

Existuje i možnost použití nesouvislého výrazu ve funkci antecedentu zájmena (11 a 13). Ve větě 11 vidíme jeho použití v rámci volné anafory. Toto použití je možné vzhledem k její vlastnosti, umožňující ustavit vztah jak k podmětu, tak ke komplementům slovesa. Naopak ve větě 12, ve které je použita vázaná anafora, je zřejmé, že tento nesouvislý antecedent být nemůže. V případě vázané anafory je totiž vždy nutné, aby byl spoluřídící výraz nominálním syntagmatem ve funkci podmětu. Pokud by byl podmět v množném čísle, vázaná anafora by byla možná a vyjadřovala by vztah reciprocity (13).

11. *O Rui_i disse à Ana_j que (eles)_{i+j} iam ao teatro nessa noite.*

12. **O Rui_i falou à Ana_j acerca de si próprios_{i+j}.*

13. *O Rui e a Ana falaram de si próprios_{i+j}.*

Dále je možné rozlišovat chování zájmen ve spojení se slovesy jednak nadřazenými deklarativními (*verbos superiores declarativos*) jako je sloveso *dizer* nebo slovesy vyjadřujícími mentální aktivity jako *achar*, *pensar* (14, 14') a jednak se slovesy volitivními a optativními (*verbos volitivos e optativos*) jako *querer*, *desejar* (15, 15').

14. *As crianças disseram que elas querem sair.*

14'. *As crianças disseram que [-] querem sair.*

15. *As crianças querem que elas saiam.*

15'. *As crianças querem sair.*

Ve výroku 14 máme zájmeno v minimálním syntaktickém rámci. Tento anaforický výraz je volný a může (ale nezbytně nemusí) vytvářet spolureferenční vztah s nadřazeným nominálním syntagmatem. Vzhledem k tomu, že portugalština je jazykem s nulovým podmětem, tzn. jazykem, ve kterém se podmět často nevyjadřuje, přítomnost foneticky vyjádřeného podmětu ukazuje jako pravděpodobnější deiktickou četbu. Ve větě 14', ve které podmět není explicitně vyjádřen, se upřednostňuje četba spolureferenční.

Ve výroku 15 máme také doplňkovou konstrukci (*construção completiva*). Zde je nezbytné zohlednit, že sloveso určující zájmeno je volitivní. To znamená, že jednou z jeho vlastností je i časové určení celé věty. Z toho vyplývá, že jediná možná interpretace *elas* je deiktická. Ve větě 15' ve srovnání s výrokem 15 možná pouze spolureferenční interpretace, protože se jedná o tzv. „kontrolní konstrukci“ (*construção de controlo*). Ta se ve výrociích s nulovým podmětem ve vedlejší větě infinitivní (*oração infinitiva*) považuje za povinně spolureferenční konstrukci (*construção de co-referência obrigatória*).

4.1 Rozdělení anaforických vztahů

Anaforu je možné rozdělit do dvou skupin. Jde o tzv. „jmennou anaforu“ (*anáfora nominal*) a tzv. „zájmennou anaforu“ (*anáfora pronominal*). Zájmenná anafora má oproti jmenné navíc svojí eliptickou formu. Je vhodné zmínit se v rámci rozdělení anaforických vztahů fakt, že v některých gramatikách můžeme najít termín spolureference v opozici k termínu anafora. Většina autorů se však drží pojetí spolureference jako součásti anaforického vztahu. Vyjasnění problematiky spolureference se budeme věnovat v následující kapitole.

Termínem **jmenná anafora** (někdy označovaná jako „nominální anafora“) se označují dva druhy anaforických vztahů. Prvním je tzv. „**věrná anafora**“ (*anáfora fiel*). Ta spočívá v opakování jména spolu s přidáním determinantu nebo demonstrativa. To znamená, že se tak z dané neurčité jazykové jednotky (*indefinido*), která je antecedentem, stává určitá jednotka (*definido*) nebo určená jednotka (*demonstrativo*). Jde o obdobné věty jako v příkladu 1.

1. *Sentou-se **uma rapariga** ao meu lado no teatro; **esta rapariga / a rapariga** era minha vizinha e começámos a conversar.*

Druhým typem anafory je tzv. „**nevěrohodná anafora**“ (*anáfora infiel*). V tomto případě se již jméno neopakuje, ale užívá se přístavek (*aposto*), který může vyjadřovat kvalitativní výraz (2), případně výraz s jiným významem, ovšem se stejným odkazem (3) nebo hiperonimum (*hiperónimo*) (4).

2. *O meu irmão chegou de férias, **aquele querido**.*

3. *José Sócrates está de férias nos Açores; **o primeiro ministro** deve ir à ilha do Pico.*

4. *Um avião aterrou de emergência no aeroporto das Lages; **a aeronave** tinha perdido todo o seu combustível.*

Pokud se převzetí významu uskutečňuje pomocí zájmen nebo vynechání jazykové jednotky, jde o **zájmennou anaforu**. Zájmennou anaforu můžeme rozdělit několika způsoby. Prvním způsobem je rozdělení na zájmena foneticky realizovaná (*claros, cheios, foneticamente realizados*) a nevyjádřená (*nulos, ocultos*). Často se mohou vyskytovat obě formy uvnitř jedné věty, tak jako v příkladech 5 a 6. Tyto jednotky mohou (ale nemusí) mít interpretaci deiktickou.

5. *O teu irmão chegou de férias; **ele/[-]** vinha moreno e satisfeito.*

6. *As testemunhas disseram que **elas/[-]** tinham visto o rebentamento do pneu.*

Jinou kategorizací může být odlišení vázané anafory a volné anafory. O tomto dělení již bylo obecně pojednáno v předchozí kapitole. Vázaná zájmenná anafora je přítomná ve výrocích, ve kterých je forma zájmena nutně závislá na předchozím výrazu. V příkladu číslo 7 je odkaz *seus* definován vztahem ke kvantifikačnímu výrazu. V příkladech 8 a 9 mají zvrtné *se* a reciproční *se* (*umas às outras*) za svůj antecedent „*a criança*“, „*as crianças*“. Tento druh reference je možný pouze v podobném typu větných konstrukcí.

7. *Todos os pais gostam dos **seus** filhos.*

8. *A criança magoou-se no jardim.*

9. *As crianças magoaram-se umas às outras.*

Eliptická anafora funguje na principu vynechání některého z větných členů na syntaktické pozici, ve které by se v plném znění ve větě nacházel, a tím tento člen nahradí. Jde o konstrukce stejného druhu jako jsou výroky 10 a 11.

10. *Gosto da tua casa mas prefiro a minha [-].*

11. *Não podes resolver esse problema sozinha, mesmo que queiras [-].*

11'. *Memo que queiras [-], não podes resolver esse problema sozinha.*

Ve větě 10 elipse nahrazuje podstatné jméno *casa*. Tento typ se nazývá „nominální elipse“ (*elipse nominal*) a kromě pouze jednoho podstatného jména může reprezentovat celé nominální syntagma. Ve výroku 11 můžeme vidět tzv. „verbální elipsi“ (*elipse verbal*). V tomto typu anafory se nahrazuje celé verbální syntagma „*resolver esse problema sozinha*“. Věty 11 a 11' se navzájem liší v tom, že v příkladu 11 se jedná o anaforickou elipsu, zatímco v příkladu 11' jde o kataforickou elipsu.

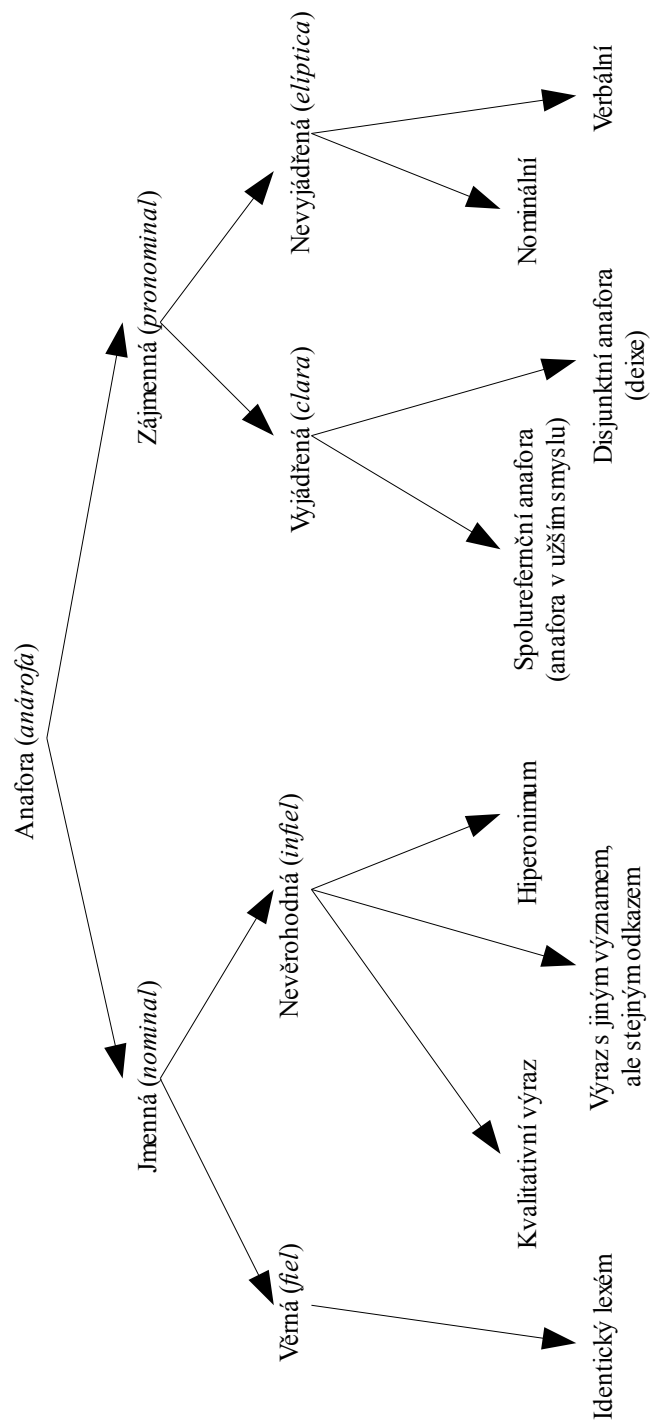
Na obrázku 4, který je na následující stránce, můžeme vidět obecné rozdělení anaforických vztahů tak jak je popsáno v této kapitole.

4.2 Spolureference

Podle některých autorů je možné anaforu pojatou obecně rozdělit dle určitých specifických vlastností na menší podskupiny. Tato rozdělení vyplývají nejen z gramatické podstaty prvků anaforického vztahu, ale také z odlišností referenčních základů anaforických vztahů. Nejčastěji jde o vyčlenění pojmu tzv. „spolureference“ (*co-referência*).

Odlišení anafory od spolureference spočívá ve vztahu mezi jednotkami, které odkazují, a jejich referenty a denotáty. V případě **anafory** je vztah vyjádřen jazykovým výrazem, který v sobě nezahrnuje virtuální referenci (*referência virtual*). Mezi tyto výrazy patří především zájmena. **Spolureferenci** je možné vyjádřit jmennými a zájmennými výrazy s virtuálním

Obr. 4: Rozdělení anaforických vztahů

referentem nezávislým na prvním výrazu (např.: „*o primeiro ministro*“, nebo „*a aeronave*“ v příkladech nominální anafory 1 a 2). Tyto nominální výrazy se stávají aktuálními referenty (*referentes actuais*) předcházejícího výrazu, aktivovanými konkrétními výpověďmi uvnitř diskurzu.

1. *António Guterres está de férias nos Açores; o primeiro ministro deve ir à ilha do Pico.*

2. *Um avião aterrou de emergência no aeroporto das Lages; a aeronave tinha perdido todo o seu combustível.*

Podle tohoto přístupu je za anaforu možné považovat vázanou anaforu, o které jsme se zmiňovali již v předcházejících oddílech. Zde je anaforický výraz zastupován zpravidla zájmeny, která nemají žádného referenta nezávislého na obsahu diskurzu. To znamená, že jejich antecedenty, které ustavují jejich referenční hodnotu, není možné identifikovat mimo psaný text. Jde o konstrukce, které se podobají větě 3. V tomto výroku si můžeme povšimnout, že zvrtné zájmeno *se* nemůže za žádných okolností odkazovat k referentu, který není přímo přítomný uvnitř diskurzu. To vyplývá ze sémantické podstaty tohoto zvrtného zájmena.

3. *[A criança]_i magoou-se_i no jardim.*

Spolureference je na rozdíl od anafory vztahem, který se tvoří mezi dvěma nominálními výrazy, které jsou použity oba s referenční hodnotou, a pokud je druhý výraz plnohodnotným nominálním syntagmatem, osobním zájmenem (jiným než zvrtným nebo reflexivním) nebo pouhým demonstrativem. Jde tedy o konstrukce přítomné ve výrocích 4 a 5.

4. *[O Pedro]_i chegou de férias; [o rapaz]_{ij} vinha moreno e satisfeito.*

5. *[O Pedro]_i chegou de férias; ele_{ij} vinha moreno e satisfeito.*

Pokud budeme příklady interpretovat nejpřirozenějším způsobem, bylo by možné jak

nominální syntagma „o rapaz“, tak zájmeno *ele*, považovat za anaforické výrazy předchozího nominálního syntagmatu „o Pedro“. Nicméně jak nominální syntagma, tak zájmeno, mají virtuálně dvě hodnoty: jednak mohou odkazovat na entitu, jejíž reference je definována situací výpovědi – to je hodnota deiktická (*valor dêictico*), a jednak mohou odkazovat na entitu z předchozího diskurzu – to je ne-deiktická hodnota (*valor não dêictico*). V případě, že dojde ke shodě mezi referenční hodnotou nominálního výrazu (*valor referencial da expressão nominal*) s referenční hodnotou předcházejícího nominálního výrazu, nazýváme tento vztah spolureferenci. Většina autorů však i tento druhý typ referenčního vztahu označuje jako anaforický.

Z rozlišení anafory a spolureference vyplývá, že anafora se týká pouze výrazů zvratných a recipročních zájmen a osobních zájmen ve třetí osobě. Je tomu tak proto, že zájmena *eu, tu, nós, vós* mají vždy funkci alespoň částečně deiktickou.

V rámci anaforického vztahu existují určité lexikální a syntaktické podmínky pramenící z podstaty referenčního výrazu, která umožňuje vytvoření vztahu pouze mezi jednotkami přítomnými uvnitř určité sekvence. Spolureference je naproti tomu určovaná syntaktickými podmínkami pouze z části. Významnější jsou pro tento fenomén sémantické faktory, případně textové nebo i mimojazykové okolnosti. Jinými slovy, podle tohoto pojetí anafory a spolureference je daný vztah v případě spolureference dán kontextem (v nejširším slova smyslu) a anafora je dána pouze textem.

5 Sémantická analýza osobních zájmen v portugalštině

Sémantickou analýzu osobních portugalských zájmen jsem rozdělil do dvou částí. První část je věnovaná nominativním zájmenům a druhá objektovým zájmenům. Je možné tvrdit, že význam nominativních forem zájmen představuje obecný význam osobních zájmen, tedy význam platný pro všechny formy zájmen. Tento význam je samostatný a představuje určitá individua, která vykonávají nějakou činnost nebo setrvávají v nějakém stavu. Můžeme je tedy označit za termy. Objektová zájmena nesou totožný lexikální význam, na rozdíl od nominativních ovšem nestojí samostatně a jsou závislá na jiném větném členu, zpravidla přísudku. Jde tedy o predikáty sloves, nikoli o samostatné termy.

Z hlediska sémantické analýzy významu nominativních zájmen považuji za vhodné využít metod dynamické formální sémantiky, protože tato metoda dokáže komplexně zachytit

jejich deiktickou i anaforickou hodnotu (viz teoretická část). Je ovšem nezbytné zohlednit, že se jedná o formální přístup vycházející z abstrakce konkrétních výrazů, nikoli z konkrétních výrazů. Není tedy možné považovat tuto analýzu za vyčerpávající pro osobní zájmena v portugalském nebo jiném jazyce. Je třeba považovat ji za způsob zachycení obecného významu, který nepočítá s různými nestandardními použitími, výjimkami apod.

V první části sémantické analýzy nominativních zájmen se proto pokusím o rozbor pomocí metody DRT, která je představena v teoretické části této práce. V dalších kapitolách se budu věnovat konkrétním výskytům nominativních zájmen, které by bylo obtížné zachytit pomocí analýzy založené na formálním přístupu. Tyto fenomény budu nahlížet více z hlediska obecné sémantiky vycházející především z prací lusofonních autorů, jejichž základem je deskriptivní popis jazyka. Pokud bychom se pokoušeli o analýzu pomocí DRT, bylo by třeba většinu z přítomných způsobů použití osobních zájmen v portugalštině zkoumat individuálně jako určité anomálie.

Kapitola věnovaná objektovým zájmenům je (stejně jako druhá část analýzy nominativních zájmen) zpracována především na základě obecné sémantiky vycházející více z deskriptivního rozboru portugalštiny. Problematickým jevem z hlediska formálního zachycení je navíc u objektových zájmen neargumentační role některých jejich forem (viz níže).

5.1 Sémantická analýza nominativních osobních zájmen

V rámci nominativních zájmen můžeme rozlišit několik způsobů jejich kategorizace. Nejčastěji se dělí podle osoby a čísla tak, jak je to uvedeno v předchozích kapitolách. V této části se pokusím toto rozdělení upřesnit, zejména s ohledem na vztah zájmen ke spolureferenční a anafoře. Vzhledem k tvrzení některých autorů, že „(...) osobní zájmena první a druhé osoby (*eu, tu, nós, vós*) mají pouze deiktickou hodnotu“⁵⁸, rozhodl jsem se při rozdělení osobních zájmen vycházet nikoli pouze z deiktičnosti či anaforičnosti (tak jako ve zmíněné gramatice), ale navíc z potenciality deiktičnosti a anaforičnosti. Nezbytnost takového rozdělení můžeme vidět na příkladu 1, ve kterém se vyskytuje zájmeno *nós* nikoli pouze s deiktickou, ale také se spolureferenční hodnotou. První věta tvořící kontext druhé věty jasně identifikuje antecedent výrazu *nós*, který by však mohl navíc zahrnovat i další osoby, ať již přítomné komunikační situaci, či nikoli.

---

58 „(...) *pronomes pessoais de 1ª e 2ª pessoas (eu, tu, nós, vós), que só têm valor dêictico.*“ MATEUS, Maria Mira; BRITO, Ana Maria; DUARTE, Inês; FARIA, Isabel Hub. *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Caminho, 2003, s. 798

1. ([*O meu marido*]_i comprou um carro *commigo*_j.) *Nós*_{i+j} temos o carro na cidade.

V rámci tohoto rozdělení je první skupina osobních portugalských zájmen tvořena výrazy tzv. „**nutně deiktickými a nikdy anaforickými**“. Jde o výrazy, které se vztahují vždy pouze k některému účastníku diskurzu. Jedná se o 1. a 2. osobu jednotného čísla. Druhým typem zájmen jsou tzv. „**nutně deiktická a možně anaforická zájmena**“, která kromě označení účastníka (nebo účastníků) diskurzu navíc potenciálně mohou spolureferenčně odkazovat k antecedentu uvnitř textu. Jde o 1. a 2. osobu množného čísla. Třetí skupinou jsou tzv. „**možně deiktická a možně anaforická zájmena**“, která mohou potenciálně, nikoli však nutně, odkazovat jak deikticky, tak anaforicky. Nikdy však neoznačují účastníky diskurzu. V tomto případě se jedná především o zájmena 3. osobu jednotného a množného čísla a navíc další zájmené výrazy jako *cara*, *tipo* a podobně. Poslední skupina je tvořena tzv. „**výrazy možně zahrnující účastníky diskurzu**“. Zařazení přímo do zájmen je v tomto případě sporné, protože je možné považovat je za jmenné výrazy. Tyto lexémy mohou potenciálně označovat účastníka nebo účastníky diskurzu. Navíc mohou odkazovat k dalším individuím přítomným v rámci kontextu. Vzhledem k možnosti odkázání k účastníkům diskurzu je možné tyto výrazy považovat za zájmena. Jde o lexémy „*o senhor*“ a „*a gente*“.

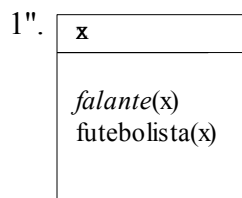
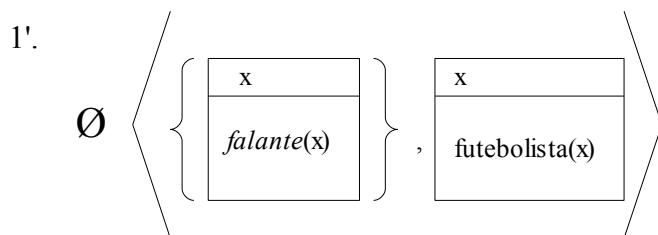
5.1.1 DRT analýza osobních portugalských zájmen

5.1.1.1 Nutně deiktická zájmena

Nutně deiktická zájmena jsou ta, která nikdy nevyjadřují anaforický vztah (v užším slova smyslu), ale vždy pouze deiktický. Sémanticky se chovají jako konkrétní určené jmenné výrazy. Určenost těchto jednotek je dána jejich presupozicí obsahující podmínku, která tato zájmena vždy identifikuje jako jednu konkrétní osobu účastnící se diskurzu. Tyto výrazy tedy nejsou nijak závislé na kontextu promluvy. Jde o osobní zájmeno první osoby jednotného čísla *eu* a o osobní zájmeno druhé osoby jednotného čísla *tu*.

Zájmeno *eu* označuje vždy mluvčího (*falante*). Na příkladu věty 1 můžeme vidět, jak vypadá notace zájmena *eu* v předběžné DRS (1'). Schema 1" je konečná DRS, ve kterém je proměnná *x* jednoznačně identifikována s mluvčím.

1. *Eu sou futebolista.*

Je vhodné poznamenat, že zájmeno *eu* nemá množné číslo. *Eu* označuje vždy pouze jednu osobu, která je totožná s mluvčím. Za množné číslo není možné považovat ani výraz *nós*, protože (i přesto, že je tradičně označován jako zájmeno první osoby množného čísla) se nejedná o množné číslo výrazu *eu*. Výrazem *nós* se podrobněji zabývá část „Nutně deiktická a možně anaforická zájmena“. Stejně tak ani výraz *eus* není možné považovat za množné číslo slova *eu*, protože v tomto případě se nejedná o zájmeno, ale o podstatné jméno odvozené od zájmena. Lexém *eus* nemá funkci ani anaforické ani deiktické reference a nemusí se vztahovat ani k osobě mluvčího, ani k jinému účastníku diskurzu. To můžeme vidět na příkladu 2.

2. *Não poderiam mostrar, num dado instante e numa atmosfera única, todos os eus sucessivos que guardam dentro de si...*

Druhým výrazem náležícím do kategorie nutně deiktických zájmen je výraz *tu*. Ten je označován jako osobní zájmeno 2. osoby jednotného čísla. Stejně jako zájmeno *eu* se i zájmeno *tu* používá jako určené jmenné syntagma, protože je vždy jasně identifikováno s jednou konkrétní osobou díky podmínce obsažené ve své presupozici. Zájmeno *tu* označuje adresáta promluvy (*destinatário*), tedy osobu ke které je promlouváno. Ve schématu 3' vidíme reprezentaci zájmena *tu* uvnitř výroku 3. Výraz, který by vyjadřoval více adresátů promluvy existuje, ale nejedná se přímo o množné číslo zájmena *tu*. Jde o výraz *vós*, jehož použití (kromě množného čísla výrazu *tu*), je možné rozšířit i na další osoby. Jakým způsobem funguje toto zájmeno bude vysvětleno v kapitole pojednávající o výrazech s „nutně deiktickou a možně anaforickou funkcí“.

3. *Tu és futebolista.*

3'.	x
	<i>destinatário(x)</i> <i>futebolista(x)</i>

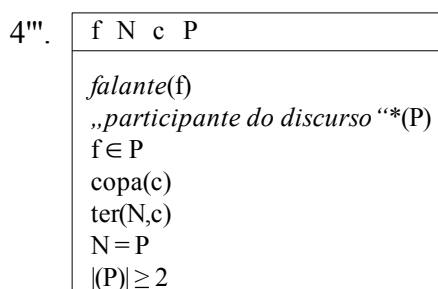
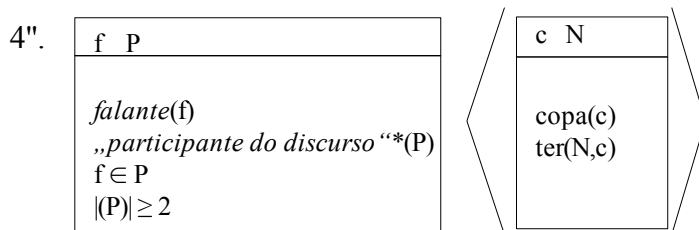
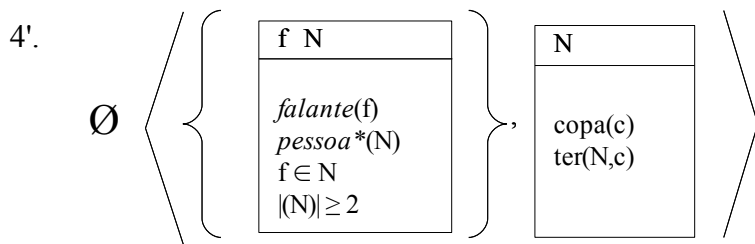
5.1.1.2 Zájmena nutně deiktická a možně anaforická

Výrazy nutně deiktické a možně anaforické jsou ty, jejichž presupozice obsahuje podmínku identifikující alespoň část referentů jako účastníky diskurzu. Anaforická reference (v užším slova smyslu) je u těchto výrazů možná, ale nikoli nezbytná.

Mezi zájmena nutně deiktická a možně anaforická patří výraz *nós*. Jde o osobní zájmeno, které bývá označováno jako vyjádření 1. osoby množného čísla. Význam výrazu *nós* je možné definovat jako množinu individuí, která má minimálně dva členy a jedním z těchto dvou členů je mluvčí. Není možné považovat ho za množné číslo výrazu *eu*, protože jeho významem není soubor více *eu*. Je však zřejmé, že s výrazem *eu* úzce souvisí a jeho význam na něm do určité míry závisí. Významem výrazu *nós* je vlastně spojení *eu* (osoby mluvčího) s *ne-eu* (osobou/osobami, které nejsou mluvčími). Využití anaforické funkce závisí na povaze osob přítomných v diskurzu. Tedy jsou-li přítomny v komunikační situaci, či nikoli.

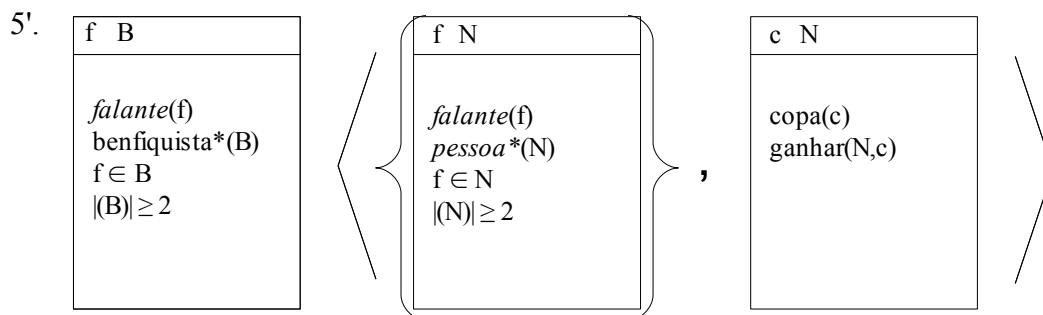
V příkladu 4 vidíme větu, která nenavazuje na žádný kontext. Proto je nutné hledat smysl výrazu *nós* prostřednictvím deiktické reference. Jinými slovy kontext, který jsme vytvořili v druhé fázi konstrukce DRS (4''), vyplývá pouze z presupozice zájmena (kterou můžeme vidět uvnitř předběžné DRS v příkladu 4'). Ta stanovuje podmínky, že referentem musí být množina osob (*osoba*(N)*) obsahující minimálně dva členy ($|(N)| \geq 2$) a jeden z nich je totožný s mluvčím (mluvčí je prvkem množiny N , tedy „ $f \in N$ “). Ostatní referenty (kromě mluvčího) je tedy nutné bez přítomnosti dalšího kontextu hledat pomocí deixe. Jinými slovy, antecedenty se tak stávají osoby přítomné komunikační situaci, které jsou v DRS označeny zjednodušeně jako „*účastníci diskurzu*“ (4'''). Konečnou DRS můžeme vidět ve schématu 4'''. Interpretace zájmena *nós* ve výroku 4 tedy není anaforická, ale pouze deiktická.

4. *Nós temos copa.*

Anaforický význam výrazu *nós* můžeme vidět na příkladu 5. V tomto případě tvoří kontext informace, že mluvčí je „benfiquista“. I v případě, že tento fakt není vysloven, očekává se jeho znalost u všech účastníků diskurzu. Schema tvořící kontextovou část v příkladu 5' svojí stavbou odpovídá reprezentaci presupozice zájmena. Proto je výsledkem konečná DRS (5''), která zobrazuje jak deiktickou, tak anaforickou interpretaci zájmena *nós*.

5. (*Eu sou benfiquista.*) *Nós ganhámos copa.*

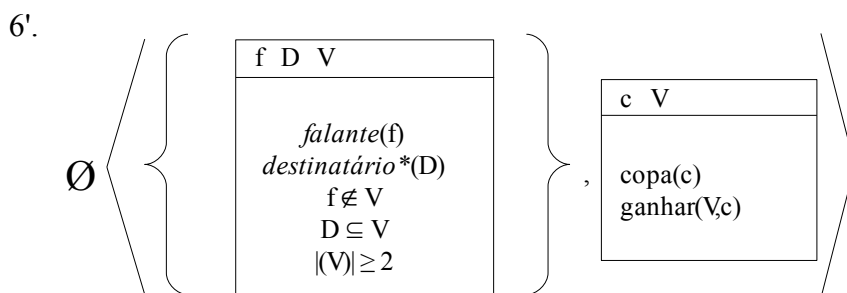
5".	f B c N
	<i>falante</i> (f) <i>benfiquista</i> *(B) $f \in B$ $ B \geq 2$ <i>copa</i> (c) <i>ganhar</i> (N,c) $N = B$

Vezmeme-li v úvahu fakt, že presupozice jsou neoddělitelnou součástí výrazu, je zřejmé, že presupoziční reprezentace anaforického zájmena *nós* (v příkladu 5') musí být totožná s presupozicemi deiktického zájmena *nós* (v příkladu 4'). Je proto možné tvrdit, že právě presupozice je skutečným významem výrazu *nós*, zatímco interpretace (a z ní vyplývající smysl) zájmena je závislá na konkrétní promluvě.

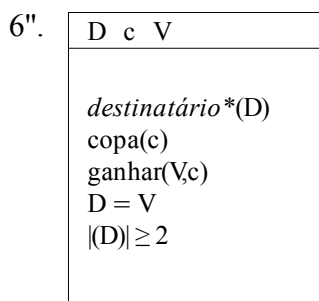
Dalším výrazem náležícím mezi zájmena nutně deiktická a možně anaforická je lexém *vós*. Významem výrazu *vós* je množina individuí, která má minimálně dva členy a jedním z těchto dvou členů je příjemce sdělení. Do této množiny nenáleží osoba mluvčího. Výraz *vós* je označován jako zájmeno označující 2. osobu množného čísla a může být použito ve smyslu množného čísla osobního zájmena 2. osoby jednotného čísla *tu* (ovšem nikoli nezbytně). Smysl zájmena *vós* je, stejně jako v případě zájmena *nós*, závislý na přítomnosti vhodného kontextu. Pokud takový kontext chybí, je nutné hledat referent (případně referenty) pomocí deixe. Výraz *vós* bývá nahrazován (v dnešní době již většinově používaným) výrazem *vocês*. Ze sémantického hlediska má stejný význam jako zájmeno *vós*, formálně se ovšem pojí se 3. slovesnou osobou.

V příkladu 6 je věta obsahující výraz *vós* (*vocês*), kterému nepředchází žádný kontext. Ve schématu 6' je znázorněna presupozice zájmena *vós*, která obsahuje podmínky určující referent výrazu. Symbol „ $\notin$ “ říká, že daný prvek není členem množiny (tedy že f nepatří do množiny V) a symbol „ $\subseteq$ “ tvrdí, že daný člen je prvkem, nebo tvoří celou množinu (tedy množina D je podmnožinou V , nebo množina D je totožná s množinou V). Můžeme vidět, že do množiny potenciálních referentů (V) nenáleží osoba mluvčího f ($f \notin V$). Dále vidíme, že členem je množina posluchačů, která může tvořit celou množinu referentů zájmena V ($D \subseteq V$). V posledním řádku reprezentace presupozice vidíme, že množina potenciálních referentů výrazu *vós* (V) má vždy přinejmenším 2 prvky ($|V| \geq 2$).

6. *Vós* (*vocês*) *ganhais* (*ganharam*) *copa*.

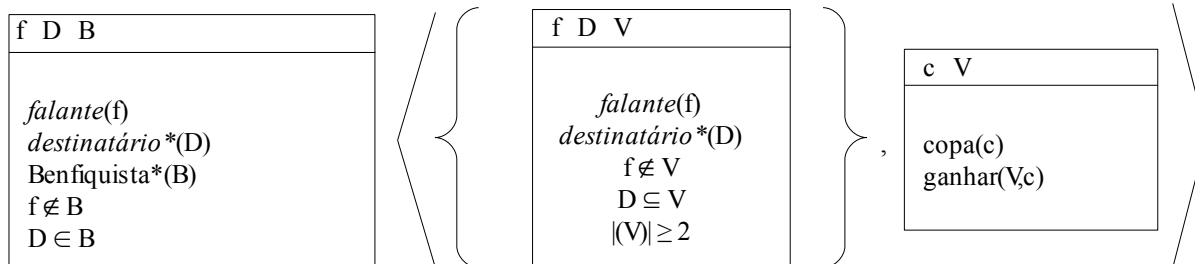
Konečnou DRS vidíme v příkladu 6". Stejně jako v případě zájmena *nós* nesoucí pouze deiktickou hodnotu, je smysl výrazu *vós* v příkladu 6 aktualizován čistě na základě kontextu, který si vytvořilo samo zájmeno pomocí své vlastní presupozice. Je tedy zřejmé, že i zde jde o pouze deiktický smysl výrazu *vós* a nikoli o anaforu (v užším slova smyslu).

V příkladu 7 máme stejnou větu jako v příkladu 6, navíc je ovšem obsahem diskurzu i kontext, který označuje adresáta za „*benfiquistu*“. Ve schématu 7' vidíme vyjádřenou presupozici (totožnou s presupozicí v reprezentaci 6') a reprezentaci kontextu výroku. Při porovnání kontextu a presupozice je zřejmé, že množinu V (potenciálních referentů výrazu *vós*) je možné ztotožnit s množinou B označující příznivce klubu *Benfica*. Proto je možné považovat smysl zájmena *vós* za anaforický. Vzhledem k tomu, že posluchač je členem této množiny je ale možné považovat smysl zájmena i za deiktický. Ve schématu 7" je znázorněna konečná reprezentace celého diskurzu obsaženého v příkladu 7.

7. (*Tu és benfiquista.*) *Vós (vocês) venceis (venceram) copa.*

7'.

7''.

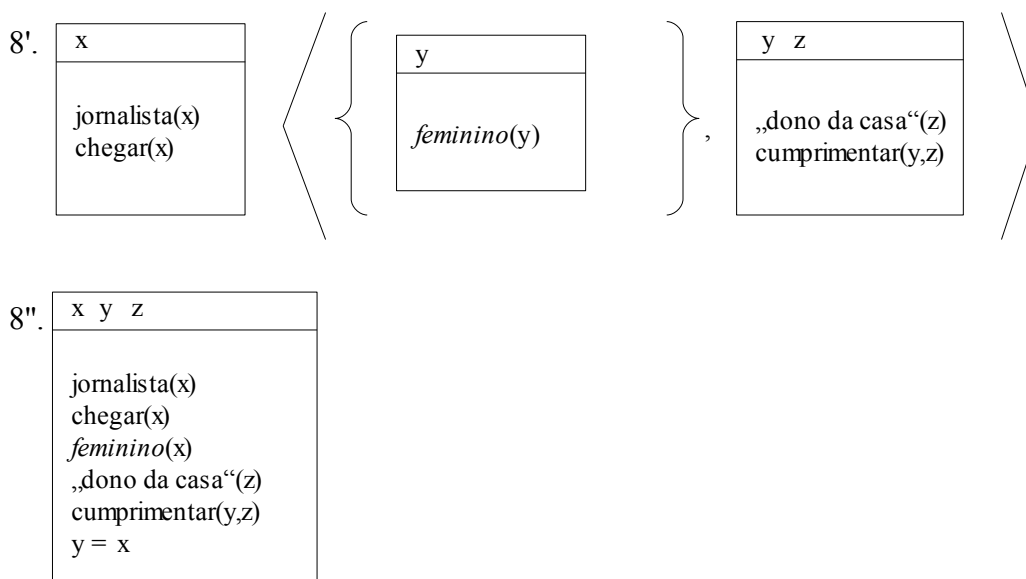
f	D	B	c	V
<i>falante</i> (f)				
<i>destinatário</i> *(D)				
<i>benfiquista</i> *(B)				
$f \notin B$				
$D \in B$				
<i>copa</i> (c)				
<i>ganhar</i> (V,c)				
$V = B$				
$ (V) \geq 2$				

5.1.1.3 Zájmena možně deiktická i možně anaforická

Asi nejpoužívanějšími osobními zájmeny jsou *ta*, která mají hodnotu možně deiktickou i možně anaforickou. Jde především o zájmena vyjadřující 3. osobu jednotného a množného čísla. Tyto výrazy nikdy neodkazují ani k mluvčímu, ani k posluchači. Vzhledem k volnosti použití těchto zájmen jsou jejich presupozice ve srovnání s předešlými zájmeny velmi omezené. Obecně je možné tvrdit, že presupozice „možně deiktických i možně anaforických zájmen“ je daná pouze jejich rodem a číslem. Eventuálně by bylo možné zahrnout do presupozice vztah k mluvčímu a příjemci sdělení, kteří do množiny jejich potenciálních referentů nepatří.

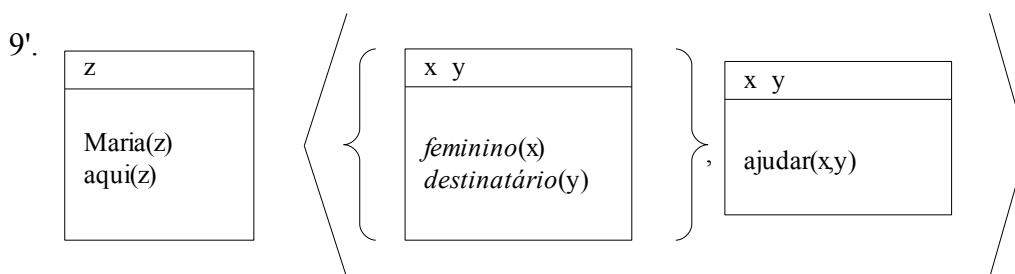
V příkladu 8 je diskurz obsahující kontext (v první větě) a výrok, který obsahuje osobní zájmeno *ela*. Jak můžeme vidět ve schématu 8', toto zájmeno má dvě presupozice. První určuje referenta jako term označující jedno individuum. Tento fakt je zřejmý z formy proměnné, která toto zájmeno označuje (*y*). Druhá presupozice určuje rod potenciálního referentu. V kontextu je obsažena jmenná fráze, která je neurčená. Neurčitý člen je v nepříznačném mužském rodě, a proto neříká nic o skutečném pohlaví novináře/novinářky. Zájmeno *ela*, které odkazuje nutně k osobě ženského pohlaví, tak svůj referent samo určuje. To můžeme vidět v konečné reprezentaci diskurzu (8''), ve kterém se promítá kontext modifikovaný presupozicí.

8. *Um jornalista chegou. Ela cumprimentou o dono da casa.*

V příkladu 9 vidíme deiktické využití zájmena *ela*. Kontext, který je dán situací, v níž se komunikace odehrává, může, ale nemusí být slovně vyjádřen. Ve schematu 9' vidíme reprezentaci presupozice výroku „*Ela ajuda-te.*“, která obsahuje obě zájmena přítomná v příslušném výroku. Zájmeno druhé osoby jednotného čísla odkazuje nutně k příjemci informace a zájmeno ve třetí osobě odkazuje ke kontextu vytvořenému komunikační situací. V konečné DRS (9'') je patrná identifikace zájmena *ela* s Marií, která je přítomná uvnitř komunikační situace (aniž by byla mluvčím nebo adresátem sdělení).

9. *(A Maria está aqui.) Ela ajuda-te.*

9".

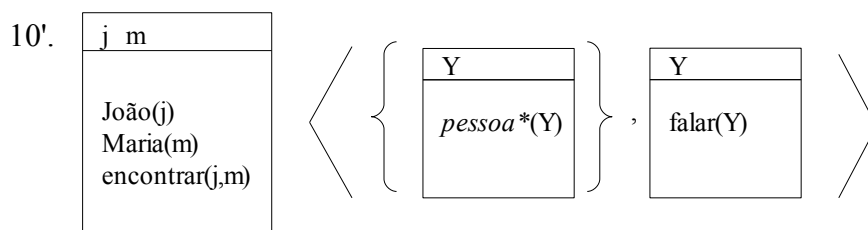
z x y
Maria(z) aqui(z) <i>feminino</i> (z) <i>destinatário</i> (y) ajurdar(x,y) x=z

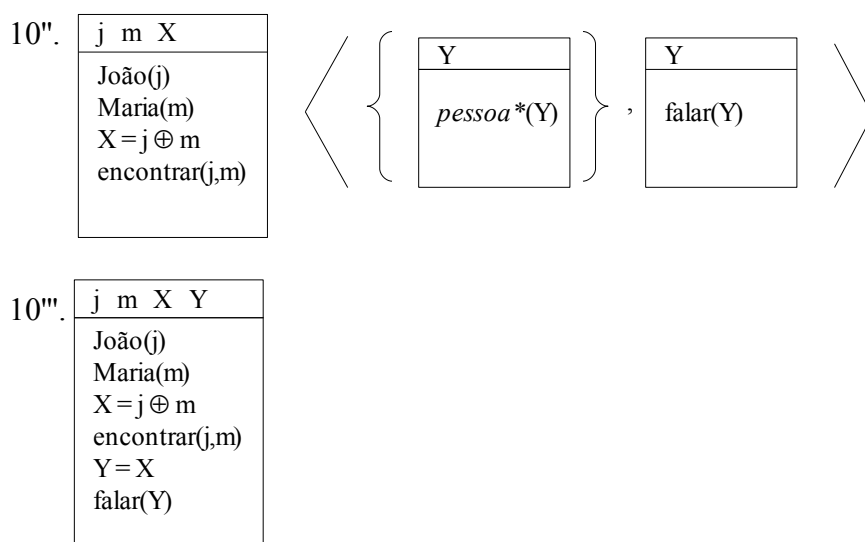
5.1.1.3.1 Zvláštní strategie identifikace antecedentu zájmen „možně deiktických i možně anaforických“

Smysl osobních anaforických zájmen ve třetí osobě množného čísla může být závislý na interpretační strategii, kterou není možné najít u zájmen v jednotném čísle. Takové strategie zahrnují deduktivní principy, které jsou v některých případech nezbytné pro identifikaci antecedentu zájmena.

Strategie identifikující antecedent osobního zájmena v množném čísle jako jednotlivá individua, která jsou sloučena do jedné množiny, se nazývá **souhrn** (*summation*). Jedná se o případy, ve kterých se vyskytuje diskontinuální antecedent (tzn., že je rozdělen mezi podmět a předmět slovesa). Takovou strategii můžeme najít v příkladu 10, ve kterém budeme považovat první větu za kontext druhé věty. Jak můžeme vidět v DRS 10', první předpoklad kontextu obsahuje pouze konkrétní určená individua *Joãa* a *Marii*. Aby ovšem mohla tato individua nést funkci referentu zájmena *eles*, je nezbytné, aby ve shodě s presupozicí daného zájmena vytvořila jednu množinu. Takové spojení můžeme vidět ve schematu 10" za pomoci operátoru „ $\oplus$ “, který označuje sloučení individuí do jedné množiny (10"). Díky této operaci vznikne množina X, která je již přijatelnou potenciální referenční jednotkou pro osobní zájmeno třetí osoby v množném čísle. V reprezentaci 10''' je konečná DRS celého diskurzu z příkladu 10.

10. *O João encontrou a Maria. (Eles) falaram um pouco.*

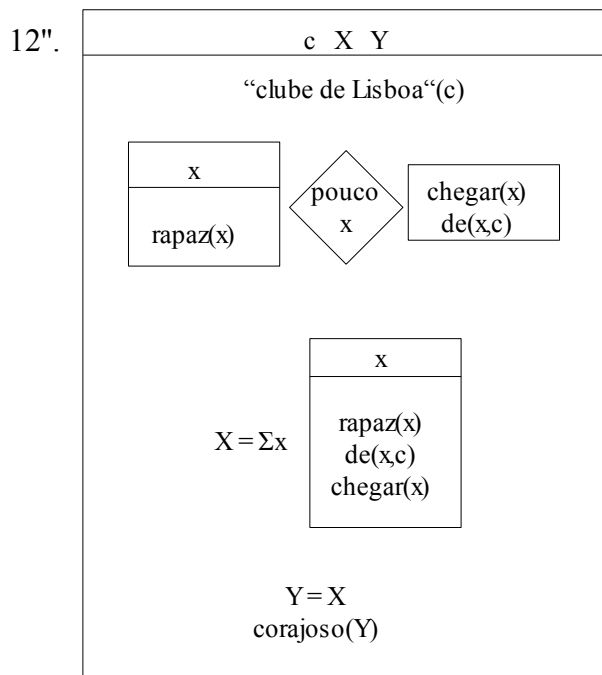
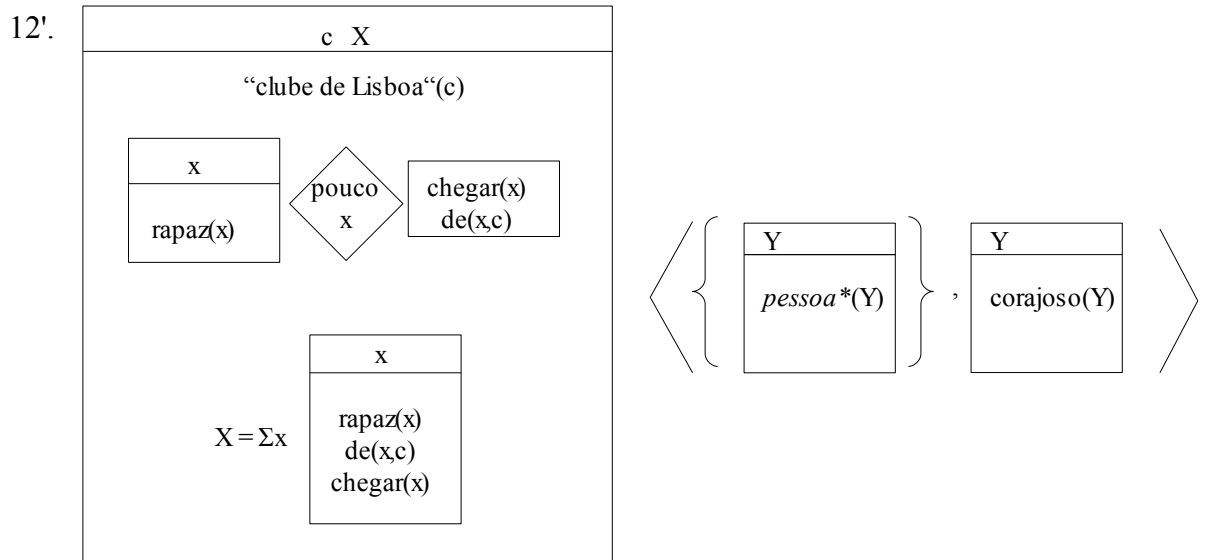

Druhou interpretační strategií, která je běžně používaná u osobních zájmen třetí osoby množného čísla, je tzv. „**abstrakce**“ (*abstraction*). Jedná se o interpretaci, která je založena na přítomnosti duplexních podmínek uvnitř kontextu. To znamená, že množina potenciálních referentů obsažených v kontextu je určitým způsobem upravena (omezena / ohraničena). Osobní zájmeno tak odkazuje k množině obsahující všechny referenty, které splňují podmínky vycházející z aplikace restriktoru duplexních podmínek. Podmínky DRS můžeme vidět v obecném vyjádření v příkladu 11, kde X označuje množinu všech referentů splňujících podmínky dané restriktorem, symbol Σ považujeme za prvek omezující referent x a K označuje restriktor kontextu.

$$11. X = \Sigma x.K$$

Fungování abstrakce můžeme vidět na příkladu 12, ve kterém první věta tvoří kontext pro druhou větu. V reprezentaci kontextu je v prvním řádku term „*clube de Lisboa*“, ke kterému je přiřazena proměnná „ c “. Druhý řádek vyjadřuje duplexní podmínky aplikované na proměnnou „ x “ (chlapce). Restriktor omezuje chlapce na ty, kteří jsou z „lisabonského klubu“ a „přijeli“ a kvantifikátor omezuje jejich počet na „málo“. Ve spodní části kontextové DRS je možné vidět podmínku pro vytvoření množiny „ X “. Množina „ X “ tedy obsahuje všechny chlapce (množinu všech málo chlapců), kteří jsou členy lisabonského klubu, a kteří přijeli. Tímto jsme splnili předpoklady pro potenciální referent osobního zájmena ve třetí osobě množného čísla *eles*. Zároveň jsme dosáhli zachycení kvantifikace referentu podléhajícímu duplexním podmínkám. Výsledkem je konečná DRS (12'') znázorňující celý diskurz 12.

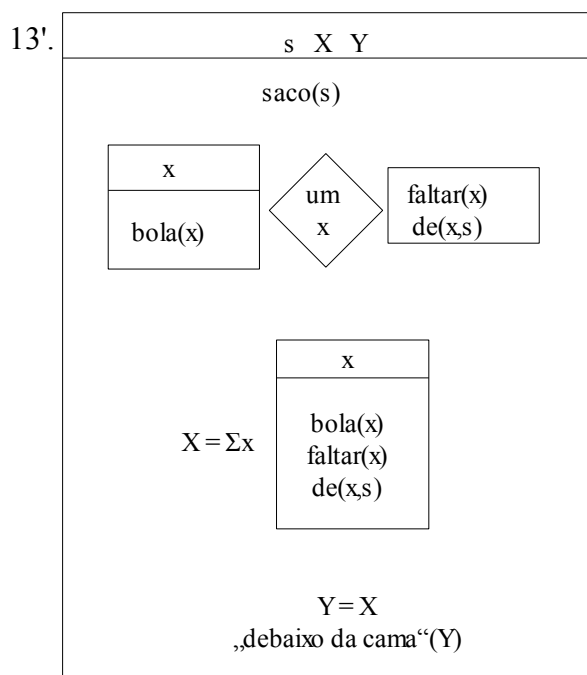
12. *Poucos rapazes do clube de Lisboa chegaram. Eles foram corajosos.*

Obecně je tedy možné tvrdit, že osobní zájmena v jednotném čísle odkazují k individuí a osobní zájmena v množném čísle odkazují k množinám dvou a více individuí. Dále existují některé zvláštní strategie, které umožňují tvorbu antecedentu na základě jiných principů fungujících pouze u zájmen v množném čísle. Jde o souhrn a abstrakci. V případě abstrakce ovšem existují i případy, ve kterých je možná její aplikace na zájmena v jednotném čísle. Jde o výroky, jimž předchází kontext zahrnující existenciální výraz *há* uvozující term v

jednotném čísle (13). Výslednou DRS můžeme vidět ve schématu 13'.

13. *Há exactamente uma bola que falta no saco. (Ela) está debaixo da cama.*

5.1.1.4 Zájmenné výrazy možně zahrnující účastníka diskurzu

V portugalštině existují výrazy, které označují množinu osob ve které může, ale nemusí být přítomen účastník diskurzu. Formálně se pojí se slovesem ve třetí osobě. U těchto výrazů je složité určit, jestli se jedná o skutečná zájmena, nebo o generická podstatná jména. Domnívám se, že vzhledem k jejich významu potenciálně zahrnujícímu účastníky diskurzu, se o podstatná jména nemůže jednat. Na druhou stranu v případech, ve kterých odkazují k neúčastníkům diskurzu, je možné identifikovat i některé pojmové sémy, které zájmena neobsahují. Řešením tohoto problému může být rozdělení jednoho lexému na dvě různé lexie. První lexie je jmenná a představují ji výrazy s významem nezahrnujícím účastníky diskurzu. Druhá lexie je zájmenná, zahrnující účastníky diskurzu.

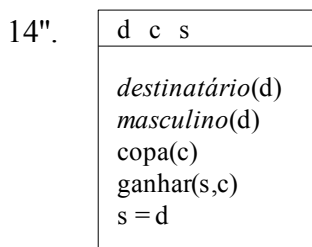
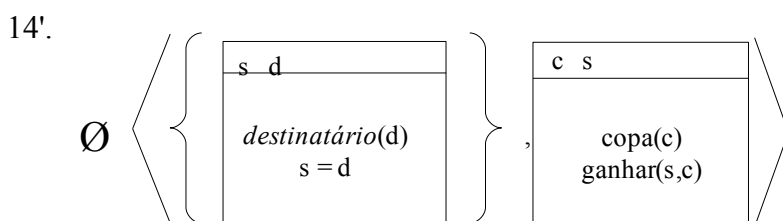
Možnost takového rozdělení se pokusím ověřit pomocí substituce příslušného výrazu s významem nezahrnujícím účastníky diskurzu generickým podstatným jménem. Porovnáním obou presupozic zahrnujících zájmenné sémantické rysy zjistím, zda se vyskytuje nějaký rozdíl relevantní pro příslušnost ke třídě zájmen. V případě, že takový rozdíl nebude patrný, bude možné považovat výraz nezahrnující účastníky diskurzu za jmennou lexii daného lexému.

5.1.1.4.1 Výrazy možné zahrnující příjemce sdělení

Výrazy možné zahrnující příjemce sdělení jsou takové výrazy, které se používají při oslovování a zároveň mají i význam nezávislý na kterémkoli účastníkovi sdělení. Jde o výrazy typu „*o senhor*“ nebo „*os senhores*“.

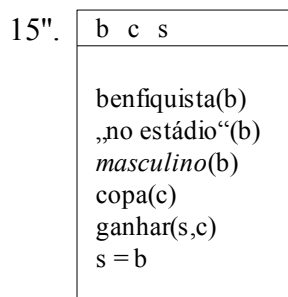
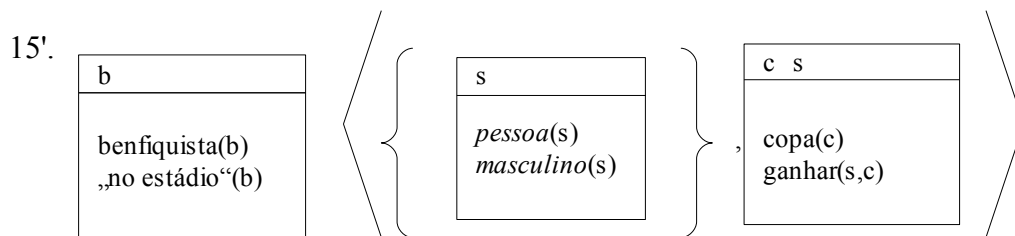
Ve větě z příkladu 14 můžeme vidět použití zájmeného výrazu „*o senhor*“ pouze v deiktickém významu. Výroku „*O senhor ganhou copa.*“ nepředchází žádný kontext (14'), proto je vzhledem k povaze výrazu možné hledat referent uvnitř komunikační situace. Výraz „*o senhor*“ může označovat adresáta komunikačního aktu, proto je právě příjemce sdělení identifikován jako referent. Výsledná DRS je v příkladu 14''.

14. *O senhor ganhou copa.*

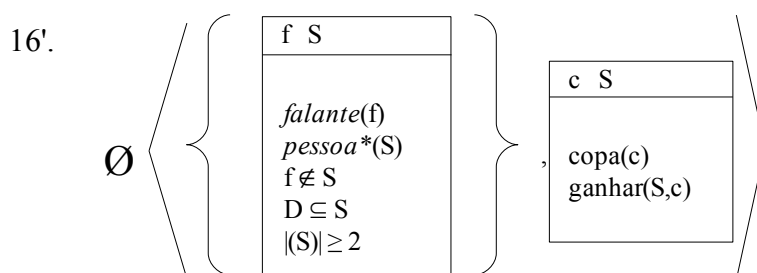
Anaforickou referenci výrazu „*o senhor*“ můžeme vidět v příkladu 15, kde první věta tvoří kontext druhému výroku. V tomto případě již jde o jmennou lexii lexému *senhor*, proto presupozice obsahuje pouze pojmové sémantické rysy a nikoli účastníka diskurzu. Jak vidíme v reprezentaci 15', je možné identifikovat referent jako „*benfiquistu*“. Konečnou DRS vidíme v příkladu 15''.

15. (*O senhor no estádio é benfiquista.*) *O senhor ganhou copa.*

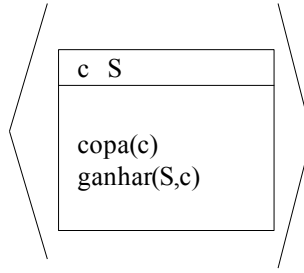
Zájmenný výraz „o senhor“ v množném čísle má poněkud komplikovanější presupozici. Reprezentaci této presupozice můžeme vidět v příkladu 16, ve kterém výraz „os senhores“ označuje množinu adresátů. V reprezentaci 16' vidíme, že potenciálním referentem je skupina osob (S), do které nepatří mluvčí (f), a která obsahuje minimálně 2 členy. Vzhledem k tomu, že v příkladu 16 jde o zájmenou lexii, presupozice výrazu *senhor* navíc obsahuje množinu příjemců sdělení. Bez přítomnosti jiného kontextu je nezbytné vytvořit kontext na základě presupozic zájmena (16"). Interpretace je tedy čistě deiktická. Smyslem výrazu „os senhores“ v reprezentaci diskurzu 16" je tedy skupina posluchačů, kteří získali pohár.

16. *Os senhores ganharam copa.*

16''.

f D B
<i>falante</i> (f) <i>destinatário</i> *(D) $f \notin D$ $ (D) \geq 2$

c S
<i>copa</i> (c) <i>ganhar</i> (S,c)

16'''.

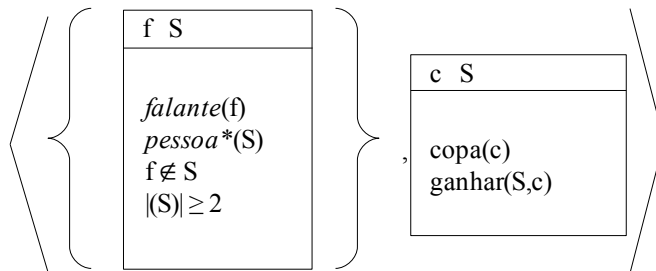
D c S
<i>destinatário</i> *(D) <i>copa</i> (c) <i>ganhar</i> (S,c) $S = D$ $ (D) \geq 2$

V případě, že najdeme vhodnou množinu potenciálních referentů v kontextu, který výroku předchází (tak jako je tomu v příkladu 17), můžeme referenci zájmena označit za čistě anaforickou. Příjemce sdělení není v presupozici zahrnut a význam výrazu „*os senhores*“ se tedy nevztahuje k žádnému účastníku diskurzu. Je tedy možné považovat tuto lexii za jmennou. V reprezentaci 17' můžeme vidět jakým způsobem odpovídá kontext presupozici výrazu „*os senhores*“. V příkladu 17'' je konečná DRS zahrnující celý diskurz z příkladu 17.

17. (*Os senhores no estádio são benfiquistas.*) *Os senhores ganharam copa.*

17'.

f D B
<i>falante</i> (f) <i>destinatário</i> *(D) <i>benfiquista</i> *(B) „no estádio“*(B) $f \notin B$ $D \not\subseteq B$ $ (B) \geq 2$

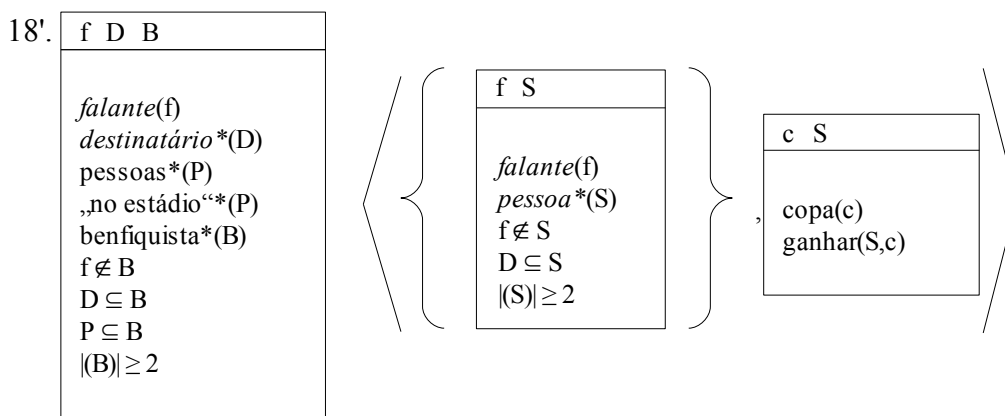
f S
<i>falante</i> (f) <i>pessoa</i> *(S) $f \notin S$ $ (S) \geq 2$

c S
<i>copa</i> (c) <i>ganhar</i> (S,c)

17".	f D B c S
	<i>falante</i> (f) <i>destinatário</i> *(D) <i>benfiquista</i> *(B) „no estádio“*(B) $f \notin B$ $D \not\subseteq B$ <i>copa</i> (c) <i>ganhar</i> (S,c) $S = B$ $ B \geq 2$

Třetí možnou interpretací zájmenného výrazu „*os senhores*“ je označení druhé a třetí osoby zároveň. Příklad takového použití můžeme vidět v diskurzu 18. Rozdíl mezi čistě anaforickou interpretací příkladu 17 a interpretací zahrnující i deixi můžeme vidět při porovnání schemat 17' a 18'. Rozdíl spočívá ve skutečnosti, že do skupiny, ke které odkazuje zájmenný výraz „*os senhores*“, je zahrnuta i množina adresátů komunikace ($D \in B$). Díky tomu jde o zájmenný výraz a nikoli výraz jmenný. Konečnou DRS diskurzu 18 můžeme vidět v reprezentaci 18".

18. (*Os senhores no estádio são benfiquistas e vós sois benfiquistas.*) *Os senhores ganharam copa.*

18".	f D B c S
	<i>falante</i> (f) <i>destinatário</i> *(D) <i>pessoa</i> *(P) „no estádio“*(P) <i>benfiquista</i> *(B) $f \notin B$ $D \subseteq B$ $P \subseteq B$ <i>copa</i> (c) <i>ganhar</i> (S,c) $S = B$ $ B \geq 2$

V příkladu 19 se vyskytuje generické podstatné jméno „*as pessoas*“, které můžeme porovnat s příkladem 17, kde se vyskytuje výraz „*os senhores*“ ve svém čistě anaforickém významu. Vidíme, že reprezentace příslušných výrazů je v obou případech obdobná (17" a 19'). Ani v jednom případě nejsou ani mluvčí, ani množina příjemců sdělení zahrnuti do množiny označené výrazy „*os senhores*“, respektive „*as pessoas*“. Proto je možné považovat význam výrazu „*os senhores*“ z výroku 17 za jmenný, nikoli za zájmený.

19. *As pessoas no estádio ganharam copa.*

19'.	f D B c
	<i>falante</i> (f) <i>destinatário</i> *(D) <i>pessoas</i> *(P) „no estádio“*(P) $f \notin P$ $D \not\subseteq P$ <i>copa</i> (c) <i>ganhar</i> (P,c)

5.1.1.4.2 Výraz možné zahrnující mluvčího i příjemce sdělení

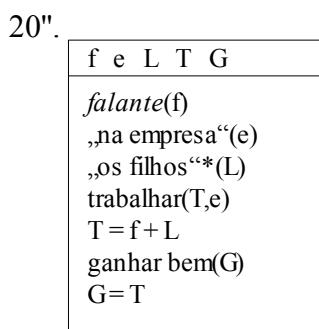
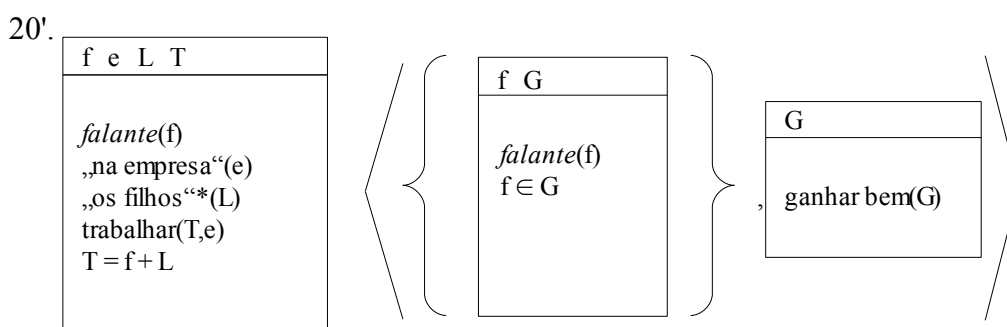
Výraz „*a gente*“ je druhým lexémem, kterým je možné označit účastníka nebo účastníky diskurzu. Na rozdíl od lexému „*o senhor*“ je výraz „*a gente*“ neměnný a tedy nepříznakový v čísle a označuje množinu osob, která zahrnuje mluvčího. Vzhledem k bezpříznakovosti čísla může daná množina obsahovat pouze osobu mluvčího. Portugalské gramatiky definují lexém „*a gente*“ následovně: „Při obvyklém užití se na místo výrazu „*a gente*“, používá výraz *nós*,

nebo výraz *eu*.⁵⁹

Kromě tohoto čistě zájmenného použití je možné s výrazem „*a gente*“ nakládat jako s podstatným jménem (podobně jako s výrazem „*o senhor*“). V tom případě se jeho význam nevztahuje k žádnému účastníku diskurzu a je možné vymezit jej jako jiná podstatná jména pouze pojmově. Slovníková definice jmenné lexie „*a gente*“ zní: „shromáždění osob; lid“⁶⁰. Ve významu nominální lexie můžeme výraz „*a gente*“ vidět v příkladu 23.

V příkladu 20 vidíme výraz „*a gente*“ označující skupinu osob, do které spadá mluvčí. Kromě mluvčího jsou ostatní členové množiny identifikováni spolureferenčně na základě kontextu, který představuje první věta. Tento význam je ekvivalentem významu výrazu *nós*, který nese spolureferenční hodnotu.

20. (*Os filhos trabalhavam na empresa commigo.*) *A gente ganhava bem.*

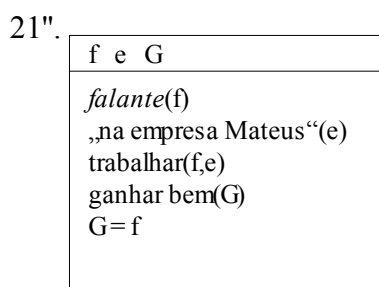
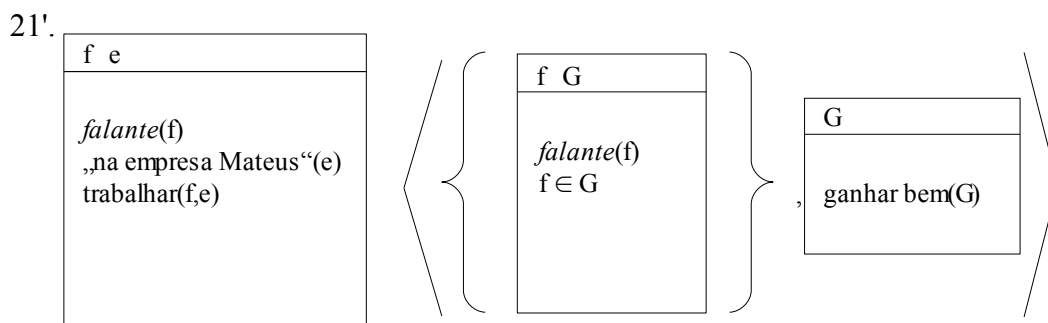
Z presupozice výroků obsahujících výraz „*a gente*“ (20, 21, 22) je zřejmé, že jediným

59 „No colóquio normal, emprega-se „*a gente*“ por „*nós*“ e, também, por „*eu*“.“ CUNHA, Celso; CINTRA, Lindley. *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Lisboa: Edições João Sá de Costa, lda., 2002, 17ª ed., s. 298

60 „*multidão de pessoas; povo*“ HOUAISS, Antônio; VILLAR, Mauro de Salles. *Dicionário Eletrônico Houaiss da Língua Portuguesa*. [CD-ROM] Editora Objetiva, Ltda., 2007

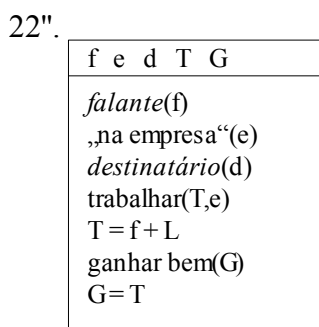
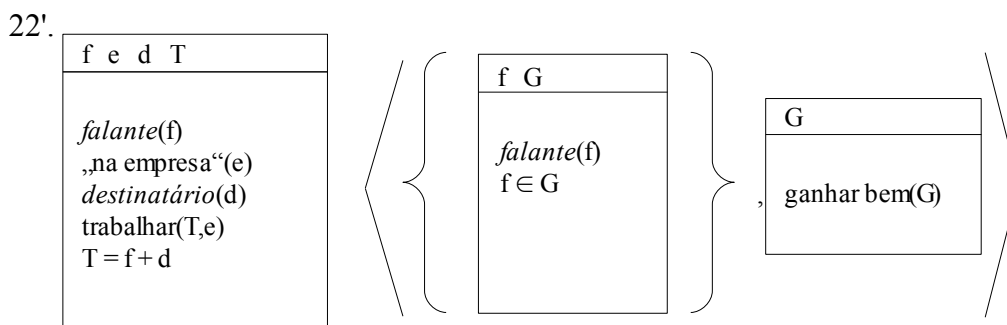
určeným prvkem této zájmenné lexie je pouze osoba mluvčího. Ostatní prvky, pokud nějaké jsou, mohou být identifikovány deikticky jako účastníci diskurzu, jako osoby přítomné komunikační situaci (21, 22) nebo spolureferenčně (20). V příkladu 21 vidíme výraz „*a gente*“ označující pouze mluvčího. Zde je možné považovat za ekvivalentní výraz zájmeno první osoby jednotného čísla *eu*.

21. (*Eu trabalhava na empresa Mateus.*) *A gente ganhava bem.*

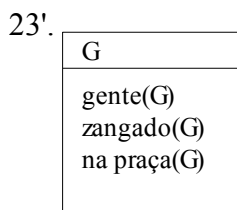
V následujícím minidiskurzu (22) se vyskytuje výraz „*a gente*“ ve významu pouze deiktickém, označujícím pouze účastníky diskurzu. Na rozdíl od příkladu 21 daný výraz označuje množinu zahrnující větší počet osob než pouze osobu mluvčího. Jde tedy o ekvivalent výrazu *nós* v jeho čistě deiktické funkci.

22. (*Trabalhavas na empresa commigo.*) *A gente ganhava bem.*

V posledním příkladu (23) vidíme větu, ve které je výraz „a gente“ použitý ve jmenném významu. Jde tedy o pojmový význam, který nemá z hlediska účastníků diskurzu relevantní hodnotu.

23. *A gente na praça fica zangada.*

5.1.2 Komponentová analýza osobních portugalských zájmen

Z DRT analýzy osobních portugalských zájmen vyplývá několik závěrů. Zájmena mají svůj stálý význam a jejich smysl se proměňuje v konkrétních promluvách. Jejich význam lze přesně definovat pomocí teorie množin formálními prostředky. Z hlediska strukturální analýzy významu je možné sestavit souhrn sémantických rysů (sémů) důležitých pro třídu osobních zájmen a na jejich základě tato zájmena identifikovat. Na rozdíl od tradiční komponentové analýzy je ovšem nutné do souhrnu přítomných/nepřítomných distinktivních rysů zahrnout i potenciálně přítomné distinktivní rysy.

Sémy osobních portugalských zájmen jsou přítomny v jejich presupozicích, pomocí kterých je možné identifikovat jejich referent (představující aktuální smysl zájmena). Kompletní presupozice tedy vytvoří sémantém příslušného zájmena. Je tedy zřejmé, že osobní zájmena není možné (tak jako jmenné jednotky) analyzovat na základě komponentové analýzy vycházející především z pojmových sémantických rysů. Z předchozí analýzy je patrné, že zásadními sémy osobních portugalských zájmen jsou přítomnost účastníků diskurzu v množině individuí označovaných zájmenem, počet individuí zahrnutých do dané množiny a rod členů množiny. Na základě těchto distinktivních rysů, které jsou přítomny, nepřítomny nebo potenciálně přítomny ve významu zájmena, se vytváří anaforický vztah, který může být u všech zájmen deiktický, jen u některých však spolureferenční.

U některých lexémů je možné identifikovat dvě různé lexie. Jedná se o zájmennou lexii (která označuje množinu individuí, do níž patří účastník diskurzu) a o jmennou lexii (u které je možné vytvořit i složkovou analýzu vytvořenou pouze na pojmovém základě bez ohledu na diskurz). U jmenných prvků se tedy ztrácí jejich zájmenná hodnota i přesto, že mohou sloužit jako anaforické výrazy různým referentům.

V tabulce 3 (na následující straně) můžeme vidět přehled osobních portugalských zájmen, ve kterém je u každého zájmena provedena složková analýza vyplývající z rozboru provedeném v předchozí kapitole. Můžeme zde identifikovat konkrétní definice zájmen v podobě, kterou nám umožňuje použití teorie množin a využití třetí polohy přítomnosti sému v rámci sémantému každého zájmena (kromě přítomnosti a nepřítomnosti také potenciální přítomnost). U skupiny „výrazů možné zahrnujících účastníka diskurzu“ můžeme vidět, jak se liší zájmenný význam od jmenného významu příslušného lexému. Je však třeba zohlednit, že u těchto výrazů je možné analyzovat navíc jejich pojmové sémy, které jsou však z hlediska analýzy jejich zájmennosti méně podstatné, a proto v tabulce nejsou přítomné.

V přehledu sémantických rysů zájmen si můžeme povšimnout, že první skupina (nutně deiktická a nikdy anaforická zájmena) je velmi přesně definována. Neexistuje žádný prostor pro potencialitu kteréhokoli sému a proto je identifikace referentů těchto zájmen vždy jednoznačná. U druhé skupiny (nutně deiktická a možné anaforická zájmena) vidíme, že se od první neliší pouze množstvím individuí zahrnutých do množiny, kterou označují, ale také v potenciálnosti spolureferenční anafory. Výraz *nós* navíc může zahrnovat i příjemce sdělení a tedy množinu individuí obsahující všechny účastníky diskurzu. Třetí skupina zájmen (možně deiktická a možné anaforická) je definována velice volně. Pevně je dán pouze negativní vztah

k účastníkům diskurzu, číslo a rod. Pokud porovnáme tuto skupinu se čtvrtou skupinou (výrazy možně zahrnující účastníka diskurzu) zjistíme, že souhrn jejich sémů se velmi podobá jmenným lexikám. Rozdíl mezi zájmeny a jmennými výrazy spočívá v možné pojmové identifikaci, která je u zájmen značně omezena. U výrazů možně zahrnujících účastníka diskurzu je vhodné povšimnout si rozdílnosti jmenné a zájmené lexie.

Z hlediska jednotlivých sémů můžeme vidět, že prvkem, který je všem zájemcům společný je přítomnost (přinejmenším potenciální) deiktické anafory. Potenciálně je přítomna pouze u zájmen 3. osoby, kde pokud není přítomna deiktická anafora, pak je vždy přítomna spolureferenční anafora. U jmenných lexik nespočívá potenciálnost anafor pouze ve výběru vhodné anafory, ale především v identifikaci anaforického nebo neanaforického výrazu. Na rozdíl od deiktické anafory je spolureferenční anafora přítomna pouze u některých zájmen, a to vždy pouze potenciálně.

Sém vyjadřující počet prvků obsažených v množině označené zájmenem se obecně nazývá číslo. I přes zavedenou terminologii jednotného a množného čísla je ovšem vhodné množné číslo považovat za sém označující „mnohost“ a nikoli „množnost“ (viz výše). Zvláštní postavení má z pohledu mnohosti výraz „*a gente*“, který je v čísle bezpříznakový.

5.1.3 Nevyjádřená nominativní osobní zájmena

Obecně můžeme říci, že nominativní osobní zájmena ve funkci podmětu jsou v portugalské za běžných okolností nevyjádřená. V případě výroků, ve kterých chybí podmět, se tento podmět automaticky považuje za formálně reprezentovaný nevyjádřeným zájmenem (*pronome nulo*). Někdy se tato nevyjádřená zájmena nazývají „kontrolovaná zájmena“ (*pronome nulo por controlo*), protože jsou úzce spojená s lexikálním významem sloves v nadřazených větách. Obecně je možné tvrdit, že při lexikálně vyjádřeném podmětu je v portugalské nejprirozenější deiktická interpretace. Konkrétní zájmeno (které umožňuje snazší nalezení referentu) se v případě nevyjádřeného zájmena identifikuje pomocí shody s verbální flexí přísudku. Typické využití tohoto zájmena můžeme vidět ve větě 1, ve které je zájmeno *nós* jasně identifikováno 1. osobou množného čísla pomocného slovesa, a jeho interpretace je deiktická.

1. [-] *Vamos sair.*

Tab. 3: Přehled osobních zájmen a jejich sémantických rysů získaných na základě formální sémantické analýzy

Lexém	Nutně deiktická nřjdy anaforická zřjmena		Nutně deiktická mořně anaforická zřjmena		Mořně deiktická mořně anaforická zřjmena		Vřjazy mořně zahrnující řjčastnřka diskurzu		
	EU	TU	NŌS	VŌS	ELE	ELES	O SENHOR	OS SENHORES	A GENTE
Sřm	+	-	+	-	-	-	-	-	+/-*
Mluvř	-	+	Ō	+	-	-	+/-*	+/-*	Ō/-*
Přřjence sdřlení	+	+	+	+	-	-	+/-*	+/-*	+/-*
řřčastnřci diskurzu	-	-	Ō	Ō	Ō	Ō	-/Ō*	Ō	Ō
Spolureferenřnř anafora	+	+	+	+	Ō	Ō	+/Ō*	+/Ō*	+/Ō*
Deiktická anafora	-	-	-	-	+	+	+	+	-
Přřznakovost rodu	+	+	-	-	+	-	+	-	Ō/-*
Jedna osoba	-	-	+	+	-	+	-	+	Ō/+*
Mnořina obsahujřící řřvř a vřice osob	-	-	+	+	-	+	-	+	Ō/+*

Legenda:

+ oznařuje přřtomnost danřho rysu.

- oznařuje nepřřtomnost danřho sřmantickřho rysu.

Ō oznařuje mořnou, ale nřkoli nutnou přřtomnost danřho sřmantickřho rysu.

* oznařuje přřpady ve kterřch je mořně odliřit chovřnř zřjmennř lexie a jmennř lexie v rřnřci jednoho lexřmu.

Prvnř ze dvou rysů se vztahuje k zřjmennřmu vřznamu a druhř ke jmennřmu vřznamu.

Nevyjádřená zájmena je možné rozdělit na argumentační a ta, která nejsou argumentační. V první větě se jedná o argumentační zájmeno. Nevyjádřené zájmeno, které není argumentační, můžeme najít v příkladu 2. Skutečností, která činí ze zájmena neargumentační element, je povaha slovesa. Ta je v tomto případě „meteorologická“ a sama o sobě nevyžaduje formální podmět.

2. *Chove.*

Jiné případy, ve kterých se můžeme setkat s nevyjádřenými nominativními zájmeny, jsou souřadná souvětí (3 a 4). Eliptická anafora se nachází ve druhé souřadné větě. První věty obou souvětí (3 a 4) umožňují díky své povaze anaforickou referenci. Ve výroku 3 je určující podmět „*O João*“, zatímco ve výroku 4 je určující výraz diskontinuální, skládá se z podmětu a přímého předmětu (*O João...a Joana*).

3. *O João encontrou a Joana e [-] foi-se embora.*

4. *O João encontrou a Joana e [-] beijaram-se.*

Pokud souvětí obsahuje vedlejší větu předmětnou a hlavní věta má ve funkci predikátu deklarativní sloveso typu *dizer* nebo sloveso duševní respektive mentální činnosti typu *achar* a *pensar*, je nejpravděpodobnější interpretace nevyjádřeného zájmena ve vedlejší větě anaforická. To můžeme vidět v příkladech výroků 5 a 6.

5. *As crianças disseram que [-] se magoaram.*

6. *A Maria, quer [-], candidatar-se.*

Způsob interpretace anaforického vztahu odlišný od předchozího (ve kterém jsou v hlavní větě souvětí predikáty deklarativní a duševní povahy) je interpretace nevyjádřeného podmětu v souvětí se slovesy volitivními a optativními. To je patrné ve výroku 7.

7. *A Maria, quer que [-] se candidate.*

Pro vyjádření anafory (nikoli deixe), jako je tomu ve větě 6, je jedinou možností použití kontrolní konstrukce (*construção de controlo*) mezi nominálním výrazem nadřazené věty a nevyjádřeným podmětem vedlejší věty předmětné infinitivní (*frase complemento infinitiva*). Nevyjádřené zájmeno v předmětné vedlejší větě ve výroku 7 je tak nezbytně interpretováno jako deiktická anafora.

V souvětí, které obsahuje vedlejší větu infinitivní (*oração infinitiva*), může být přítomno nevyjádřené zájmeno pomocí slovesa, které svojí rekcí určuje vnější argument (*argumento externo*). Tak je tomu ve větě 8.

8. *Sonhar é preciso.*

Výrok 8 je souvětí, ve kterém má infinitivní věta funkci podmětu. V tomto typu vět je přítomnost nevyjádřeného zájmena v infinitivní konstrukci dána faktem, že sloveso nutně musí řídit vnější argument. Na rozdíl od toho, co jsme viděli v předchozích příkladech, zde máme jedinou možnou interpretaci nevyjádřeného zájmena jako „kdokoli“ (*qualquer pessoa*). To znamená, že se ve výroci podobného typu, jako je příklad 8, setkáváme se zájmenem nekontrolovaným, s libovolnou interpretací.

5.1.4 Vyjádřená nominativní osobní zájmena

V portugalském jazyce existují případy, ve kterých je nutné, aby bylo nominativní osobní zájmeno explicitně přítomné uvnitř věty. Jde zejména o výroky, ve kterých je přítomno více osob. Slovesné tvary přísudku jsou přitom totožné pro různé gramatické osoby tak, jako je tomu ve výroci 1 a 1'. Pokud není možná identifikace osob z přítomného kontextu, pak výrok nedává jasný smysl a příjemce sdělení nemusí výroku správně rozumět.

1. *É preciso que **eu** repita o que **ele** disse?*

1'. *É preciso que **ele** repita o que **eu** disse?*

Kromě identifikace individuí přítomných v diskurzu, je explicitní použití nominativních osobních zájmen běžné v případě, ve kterém chce mluvčí zaměřit pozornost na osobu, kterou zájmeno označuje. Takové použití vyjádřeného zájmene můžeme vidět ve větě 2.

2. ***Eu**, náufraga da vida, ando a morrer!*

Další využití vyjádřených osobních zájmen spočívá v důraznějším odlišení dvou individuí přítomných v diskurzu, jak je to patrné z příkladu 3.

3. *Abraçamo-nos ambos contristados,*

***Ele**, porque há de ser, como **eu**, um velho,*

*E **eu**, por ter sido já, como **ele**, um moço.*

5.1.5 Sémantické problémy nominativních osobních zájmen

Sémantické problémy osobních nominativních zájmen pramení především z podstaty anaforického vztahu. Nemusí být vždy jasné o jaký druh anafory se jedná – jde-li o disjunktní anaforu, která identifikuje osobu deikticky (vně diskurzu), nebo o spolureferenční anaforu fungující uvnitř diskurzu. Obdobné případy mohou nastat při výskytu osobního nominativního zájmena ve výroku, kterému v diskurzu předchází více podstatných jmen. Příjemce sdělení si v takovém případě může představit jakékoli z osob nebo předmětů, které podstatná jména označují. To je patrné v příkladu 1, ve kterém zájmeno *ele* může odkazovat jak k Álvarovi, tak k Paulovi, stejně jako i deikticky mimo text.

1. *Álvaro_i disse a Paulo_j que **ele**_{i/j/k} chegaria primeiro.*

Sémanticky problematické je použití osobních zájmen ve třetí osobě k nahrazení neurčeného podstatného jména ve spojení s výrazy *falar verdade*, *pedir perdão*, a pod. Jak můžeme vidět z výroků 2 a 3, jde o podobný jev jako ve větě 1. To znamená, že jde o rozlišení spolureferenční anafory a disjunktní anafory. Jak ovšem můžeme vidět ve výrocích 2' a 3' (ve

výrocích, ve kterých je podstatné jméno určené) je význam anafory jasný.

2. *Falaste **verdade**_i; **ela**_{ij} me comoveu.*

2'. *Falaste [**a verdade**]_i; **ela**_i me comoveu.*

3. *Pedi **perdão**_i; **ele**_{ij} me foi concedido.*

3'. *Pedi [**o seu perdão**]_i; **ele**_i me foi concedido.*

5.1.5.1 Sporné výskyty nominativních osobních zájmen

V portugalštině existuje několik možností výskytu nominativního zájmena ve funkci, která by gramaticky odpovídala objektovému zájmenu. Většinou jde o sporné případy, které se nacházejí na hranici mezi gramatickou správností a agramatičností. Používání těchto konstrukcí bývá často ovlivněno regionální příslušností mluvčích.

K nahrazení objektového zájmena může dojít v případě, že slovesný komplement, který zájmeno vyjadřuje, je od slovesného hostitele oddělen pauzou. Tak je tomu v minidiskurzu 1. V příkladu 1' vidíme výrok z výpovědi 1 gramaticky korektní.

1. *Subiu! E viu com seus olhos...**Ela** a rir-se que dançava.*

1'. *Subiu! E viu-**a** com seus olhos a rir-se que dançava.*

Jiným případem, ve kterém je možné použít na pozici objektového zájmena nominativní tvar, je větná konstrukce zahrnující výčet (*enumeração*). I v této větě je obvyklá pauza mezi slovesem a zájmenem (2).

2. *Depois da muita delonga o diretor esoclheu: **eu**, o Henrique e o Paulinho.*

Dalším případem nahrazení objektového zájmena ve funkci přímého předmětu nominativním zájmenem je použití zájmena *ele* v příslušném tvaru místo klitika *o*. V současné portugalštině se ovšem toto nahrazení považuje za správné pouze pokud jsou před ním slova

todo nebo *só*, jako je tomu v příkladu 3.

3. *Em latim eram quatro pronomes demonstrativos. Todos eles conserva o português.*

Jiný výskyt nominativního zájmena na hranici gramatické správnosti je v konstrukcích, ve kterých je na zájmeno kladen velmi silný důraz (4).

4. *Olha ele!*

Spornými konstrukcemi, ve kterých se objevují nominativní zájmena, jsou souřadná spojení dvou jmenných prvků pomocí předložky *entre*. Vedle nominativního zájmena může být dalším členem jiné zájmeno (5), podstatné jméno (6) nebo i vlastní jméno (7). Obvykle se za gramaticky správně utvořenou variantu považuje pouze ta, ve které je přítomno zájmeno ve tvaru objektového přízvučného zájmena, jako je tomu ve větě 5'. Toto přesvědčení o agramatičnosti použití nominativního zájmena však ustupuje. Výrok 5 považuje za správný například Evalindo Bechara (Bechara, 2002).

5. *entre eu e tu.*

5'. *entre mim e ti.*

6. *entre eu e o aluno.*

7. *Entre o José e eu.*

Určité kolísání zaznamenali lingvisté také ve významu osobních zájmen po výrazech srovnávacích nebo vylučovacích (*exceptivos*), a to zejména mezi literárním, mluveným hovorovým a psaným jazykem. Jde o věty podobného typu jako 8 a 8', respektive 9 a 9'. Podobně je tomu i ve spojení se slovesy *salvo* a *excepto*. To znamená, že se nominativní zájmena užívají ve spojení „*salvo eu*“, „*excepto tu*“. Použití nominativních osobních zájmen ve spojení se slovesy *salvo* a *excepto* považuje za gramaticky korektní např. Mário Vilela (Vilela, 1999).

8. *Não tenho outro amigo senão tu.*

8'. *Não tenho outro amigo senão a ti.*

9. *Não sou como tu.*

9'. *Não sou como a ti.*

V hovorovém jazyce se vyskytuje zájmeno *ele* ve funkci podmětu neosobních sloves (*sujeito de verbos impessoais*). Je možné říci, že „pronominální forma *ele*, která se vyskytuje společně s hostitelským existenčním slovesem *haver*, se syntakticky realizuje jako *pseudo-podmět* tohoto slovesa“⁶¹. Takové použití osobního nominativního zájmena můžeme vidět v příkladech 10 a 11.

10. *Ele sempre há coisas!*

11. *Ele há pessoas conhecidas que lá costumam ir.*

V případě vazby přímého předmětu (akuzativu), na který navazuje přísudek infinitivní vedlejší věty, se může vyskytovat forma *ele* místo formy *o*. Takové použití můžeme vidět v příkladech 12 a 13.

12. *Mandei-o/ele vir hoje mesmo.*

13. *Fizeram-no / ele entrar imediatamente!*

Obligatorní výskyt nominativního zájmena v pozici předmětu je v případě, že se zájmeno pojí s předložkou a zároveň slouží jako podmět pro infinitivní vedlejší větu. V příkladu 15 vidíme jednoduchou větu, ve které je použito přízvučné objektové zájmeno po předložce *para*. Ve větě 15' rozšíříme výrok 15 o infinitivní frázi a zájmeno v objektové formě

---

61 „forma pronominal *ele que*, ao ocorrer junto do verbo introdutor de existência *haver*, realiza sintacticamente um „pseudo-sujeito“ deste mesmo verbo“ VALENTIM, Helena Topa. “*Ele há várias coisas...*” uma abordagem enunciativa. In *Actas do XIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Vol. II)*. Ed. Mota Maria Antónia, Marquilhas Rita. Lisboa: Colibri, 1998, s. 353

mim je nutné přeformulovat do podoby nominativní *eu*. Použití objektového zájmena v tomto případě, tak jako je tomu ve výroku 15", se považuje za agramatické.

15. *Ele emprestou o livro para mim.*

15'. *Ele emprestou o livro para eu ler.*

15". **Ele emprestou o livro para mim ler.*

5.2 Sémantická analýza objektových osobních zájmen

5.2.1 Nepřízvučná objektová osobní zájmena

Nepřízvučná objektová zájmena v portugalštině patří do skupiny tzv. „klitik“ (*clíticos*), někdy v češtině označovaných jako příklonky. Z tohoto důvodu se v některých gramatikách můžeme setkat s označením nepřímých objektových zájmen termínem „klitická zájmena“. Tvary těchto pronomin odpovídají nepřízvučným formám osobních zájmen. Z hlediska syntaxe se vyskytují na pozicích slovesných komplementů. Tato zájmena jsou rozdělena do dvou hlavních kategorií, na zvratná a nezvratná.

Velmi obecně můžeme říci, že hlavním významem těchto zájmen je především označení gramatické osoby uvnitř výroku. V těchto případech jde o objektová zájmena, která sémanticky vycházejí přímo z osobních nominativních zájmen. Kromě označení osoby však mohou klitická zájmena vykonávat funkci predikativní nebo nést různé morfo-syntaktické vlastnosti, charakteristické pro určité druhy sufixů. Ve výrocih 1 a 2 vidíme použití klitických zájmen v jejich nejběžnějším významu, ve kterém označují osoby zahrnuté do diskurzu. Ve větě 1 se vyskytuje osobní klitické zájmeno nezvratné, ve výroku 2 osobní klitické zájmeno zvratné.

1. *Ele viu-me ontem na praia.*

2. *As crianças lavaram-se rapidamente antes de ir para a escola.*

Ve větě 3 můžeme vidět použití klitického zájmena ve funkci zástupce přísudku a nikoli osoby. Tato sémantická vlastnost má svůj formální původ ve formě latinského osobního

neutrálního zájmena *illud*. V současné portugalské je výraz *o* ze sémantického pohledu obdobou silného (přízvučného) demonstrativního zájmena *isso*. Můžeme si to ověřit na výroci, ve kterých se demonstrativum vyskytuje v argumentační pozici přímého předmětu věty. Ta totiž nemůže být převedena do pasivního rodu. V takto transformované pasivní konstrukci je výraz odpovídající klitickému zájmenu v odpovídající funkci podmětu věty demonstrativum *isso* (3') a nikoli osobní zájmeno *ele* (3'').

3. *A Ana disse-o.*

3'. *Isso foi dito pela Ana.*

3''. **Ele foi dito pela Ana.*

Jiným použitím klitického zájmena může být transformace tranzitivního slovesa na sloveso netranzitivní (4). Ve větě 4 nemá klitické zájmeno žádnou jinou funkci než právě zmíněnou transformaci, přestože je ve formě zvrátého zájmena.

4. *Os cafés entornaram-se devido ao desequilíbrio do empregado.*

Z předchozích příkladů je patrné, že i když formálně zahrnujeme klitická zájmena mezi zájmena osobní, nemůžeme analyzovat přesný vztah mezi silnými osobními zájmeny a klitickými formami těchto zájmen ve vztahu k významu a větným funkcím, které vykonávají.

5.2.1.1 Klasifikace klitik

Klitika obecně charakterizuje jejich nepřízvučnost. Z nepřízvučnosti vyplývá jejich závislost na jiném větném členu, který je nositelem přízvuku. Mezi těmito větnými členy a klitiky vzniká tzv. „hostitelský vztah“. Lexém, který hostí příklonku, se nazývá hostitel. Jak je patrné z výroků 1 a 1', hostitel umožňuje klitiku výskyt v konkrétním výroku.

1. *Ele leu o livro ou a revista? - *A.*

1'. *Ele leu o livro ou a revista? - Leu-a.*

Obečně má třída příklonek v portugalštině několik podtříd. Jde o zájmena, předložky a členy. Je nezbytné stanovit přesná kritéria, která umožní identifikovat podtřídou klitických zájmen.

Významným kritériem odlišujícím portugalská klitická zájmena od ostatních portugalských klitik je jejich **syntaktické** chování vzhledem ke svému hostiteli. Zatímco členy a předložky vždy předcházejí slovo, které ovlivňují, zájmena stálou polohu nemají (viz výše). Dalším rozdílem je formální změna zájmen v některých případech, ve kterých je zájmeno v enklitické pozici (viz výše).

Ze **sémantického** hlediska můžeme jako rozlišující kritérium přijmout schopnost klitických zájmen tvořit významovou součást nominálního jádra přímého a nepřímého předmětu (2), kterou členy ani předložky nemají. Důvodem je skutečnost, že členy a předložky jsou vždy závislé na slovech, které je následují (3 a 4). To znamená, že významová hodnota členů a předložek je vždy závislá na jejich hostiteli, zatímco klitická zájmena jsou schopna být přímo sémantickou součástí argumentu, který zastupují a ne pouze hostitele.

2. *Nós estamos-**lhe** muito gratos.*

3. ***O** [_N dicionário] está na mesa.*

3'. ***O** [_A volumoso] dicionário de língua portuguesa eatá na mesa.*

4. ***D(e)** [_{Pron} eles], o mais simático é o António.*

Nepřízvučná zájmena se od členů a předložek odlišují, pokud označují slovesný komplement (*complemento do verbo*). V příkladech 5 a 6 můžeme vidět rozdíl mezi chováním zájmených klitik a jiných klitik v obdobných větných konstrukcích ve funkcích přímého a nepřímého předmětu (5' a 6'). Je podstatné zohlednit, že výroky jsou ve větném pořádku „Sloveso – Přímý předmět – Nepřímý předmět“, který je vlastní portugalštině.

5. *Eles enviaram-**lhes** todas as informações pela internet.*

5'. *Eles enviaram todas as informações [**aos** que as solicitam] pela internet.*

6. *Ele só **os** comprou porque estavam em promoção.*

6'. *Ele só comprou [os que estavam no supermercado] porque estavam em promoção.*

Jako problematické se může jevit odlišení dvou klitik, které vykazují stejnou formální podobu. Jedná se o výraz *o*. Jde jednak o určitý člen, který se v některých případech může vyskytovat ve větě odděleně od výrazu nesoucího sémantické jádro daného větného členu. Tento oddělený výskyt je ovšem pouze v povrchové struktuře, protože člen je vždy svázán s nominálním výrazem, který je již v dřívější části věty přítomný. Jedná se tedy o nominální elipsi. Toto použití členu je možné pouze před dalšími komponenty určujícími totožnost vynechaného nominálního výrazu. Těmito komponenty mohou být přivlastňovací zájmena (7), adjektiva (8), prepoziční syntagmata (9) nebo i vedlejší věty předmětné (10). V posledních dvou případech, ve kterých by se po slovesu mohlo vyskytovat i klitické zájmeno *o*, je jasné, že jde o člen díky nepřítomnosti spojovací čárky mezi slovesem a členem.

7. *Este cinto é o meu.*

8. *Conhecia o novo e o velho testemunho.*

9. *A Maria comprou o vestido de seda, eu comprei o de algoão.*

10. *A Maria comprou o vestido liso, eu comprei o que tem riscas.*

Neohebné zájmeno *o* patří mezi pronominální argumentační klitika. Je odvozeno od ukazovacího zájmena *isso*, které označuje situace a stavy věcí (viz výše). Toto zájmeno se vyskytuje se slovesy, které vyžadují přímý předmět. V příkladu 11 vidíme proklitickou pozici zájmena *o* a ve výroku 12 jeho enkliticé umístění.

11. *Que era culpado, ele não o declarou abertamente.*

12. *Não havia provas concludentes para incriminar os arguidos e a juíza sabia-o perfeitamente.*

Neohebné klitikum *o* může být argumentem, který ve slučovacích souvětích zastupuje celé fráze. To znamená, že funguje jako nominální přísudek. Vykonává tedy funkci jádra vět řízených slovesem. Takové využití můžeme vidět v příkladech 13 a 14. Někteří rodilí mluvčí

považují použití neohebného klitika ve funkci predikátu za nepřirozené a sami by upřednostňovali elipsi, tak jak je to ve výroku 14'.

13. *Umas pestes, estas crianças sempre o foram.*

14. *A Ana está em casa e a Maria também o está.*

14'. *A Ana está em casa e a Maria também está [-].*

Jak je patrné z vět 13' a 15, ukazovací význam tohoto klitika zabraňuje užití ve frázích, které užívají konstrukce zdůraznění klitik. Schopnost vyjadřovat sémantický obsah substantiv (argumentační nebo predikativní) mu však umožňuje tzv. „konstrukci simultánního vynětí klitika“ (viz kapitola „Nevyjádřená osobní objektová zájmena“). To je zřejmé z příkladů 16 a 17.

13'. **Umas pestes, estas crianças sempre o foram a isso.*

15. **Ele não o declarou a isso abertamente.*

16. *Acho que ele não o declarou [-] nem negou [-] abertamente.*

17. *Simpáticos, eles sempre o foram [-] para nós e serão [-] para ti também.*

Na rozdíl od ostatních nepřízvučných slov (členů a předložek), klitická zájmena zahrnují některé specifické vlastnosti. Proto se v některých gramatikách klitická zájmena označují jako tzv. „speciální klitika“ (*clíticos especiais*) a ostatní nepřízvučné druhy jako tzv. „jednoduchá klitika“ (*clíticos simples*).

5.2.1.2 Anaforická funkce nepřízvučných objektových osobních zájmen

Obecně můžeme tvrdit, že hlavní sémantickou funkcí osobních klitických zájmen je anafora. Anaforická objektová osobní zájmena nepřízvučná nezvratná (1, 2, 5, 6 a 7) i zvrtná (3 a 4) mohou být považována za argument věty, protože se mohou vyskytovat na pozicích přímého (1, 3 a 5) a nepřímého předmětu (2, 4 a 6) u tranzitivních (1, 2, 5, 6 a 7) nebo netranzitivních sloves (3 a 4). Stejně tak se mohou vyskytovat jako argumenty slovesa vedlejší věty předmětné (7). Z tohoto důvodu je zřejmé, že klitická zájmena je možné

považovat za větné jednotky nezávislé na svém hostiteli.

1. *Convidavam-**na** constantemente para cantar em conhecidas bandas de jazz.*
2. *As pessoas perguntavam-**lhe** quando faria filmes mais profundos.*
3. *Defender-**se** da influência estrangeira é matar a sua própria cultura – afirma Vargas Llosa.*
4. *Encontraram-**se** na Faculdade ao fim da manhã.*
5. *A Ana mandou-**o** comprar os bilhetes para o espectáculo.*
6. *A Ana deixou-**lhes** ver o filme.*
7. *Ele salientou que o lugar de deputado **lhe** permite ficar com algumas funções nas empresas.*

Kromě anaforického významu mohou ovšem objektové formy osobních zájmen nést některé speciální sémantické hodnoty. Těm budeme věnovat pozornost v kapitole „Sémantická analýza nezvratných objektových nepřízvučných osobních zájmen s ne-anaforickým významem“ a dále v oddíle věnovaném sémantické analýze zvrtných osobních zájmen.

5.2.1.3 Zdůraznění nepřízvučných objektových osobních zájmen

V konstrukcích zdůrazňujících klitika je forma zdůrazňované jednotky závislá na její povaze. Tedy na tom, je-li zvrtná, nezvratná nebo reciproční. V případě nezvratných klitik se zdůraznění sémantického obsahu obvykle tvoří umístěním jmenného označení předmětu na začátek věty. Vzhledem k faktu, že předmět je uvnitř věty opakován v zájmené formě, musí být toto zájmeno v příslušném tvaru, který odpovídá předmětu na začátku fráze. Takto posílenou sémantickou pozici přímého předmětu můžeme vidět ve výroku 1. Ve větě 2 je zdůrazněný předmět nepřímý.

1. ***O meu avô, nunca o** vi rezando.*
2. ***Ao pobre não lhe** prometas **e ao rico não lhe** faltes.*

Existuje i možnost zdůraznit předmět bez použití jeho substantivní formy. Jde o větnou

konstrukci, ve které se objeví nepřízvučné osobní zájmeno společně s přízvučným osobním zájmenem (3) nebo kvantifikátorem (4). Rozdíly mezi výroky 3' a 3'', respektive 4' a 4'', ukazují na přítomnost osobního zájmena v argumentační pozici. Pozice argumentu je pro zdůraznění nezbytná. Z tohoto důvodu není možné, aby se uvnitř věty objevila vlastní nebo obecná jména, ani kvantifikátory nebo determinanty, které by se vyskytovaly s dalším nepřízvučným zájmenem.

3. *Encontrámo-las a elas na feira do livro.*

4. *Os professores ofereceram-lhes gelados a todos no dia da criança.*

3'. *Encontrámo-las a elas cinco na feira do livro.*

4'. *Os professores ofereceram-lhes gelados a todos eles no dia da criança.*

3''. **Encontrámo-las às raparigas na feira do livro.*

4''. **Os professores ofereceram-lhe gelados ao João.*

Ve zvrtných konstrukcích se klitické zájmeno obvykle zdůrazňuje pomocí přízvučného zájmena a anaforizujícího členu *próprio/a(s)* nebo *mesmo/a(s)* (5). V recipročních konstrukcích zdůrazněná forma přijme výraz *um/uma(s)+předložka+outro/a(s)* (6).

5. *Nós conhecemo-nos a nós próprios/ a nós mesmos melhor do que a ninguém.*

6. *Os carros cruzaram-se um com o outro a alta velocidade.*

Hlavní člen, který je zdůrazňovaný v pozici slovesného komplementu, je vždy uvozen předložkou. Ve větách s osobním zájmenem nezvrtným nebo zvrtným, kde klitikum vyjadřuje přímý nebo nepřímý předmět, jsou zdůrazněné části doplněny předložkou *a*. V recipročních konstrukcích zdůrazňujících přímý nebo nepřímý předmět se kromě předložky *a* (7) mohou objevit i další předložky ve shodě s řídicím slovesem (6).

7. *Eles cumprimentaram-se um ao outro.*

5.2.1.4 Nevyjádřená objektová osobní zájmena

V portugalštině existují nevyjádřená objektová osobní zájmena. S těmito nevyjádřenými klitiky se můžeme setkat v několika případech. Jde především o formální vynechání klitika v pozici předmětu. Jedná se tedy o eliptickou konstrukci komplementu. Příklad takového nevyjádřeného předmětu (*objecto nulo*) můžeme najít ve výroku 1.

1. *Ele reconheceu [-] imediatamente.*

V portugalštině je možné použít pouze jedno zájmeno jako atribut k různým slovesům. Je to možné v případě, že daná slovesa připouštějí stejnou rekcii. To znamená, že pro použití nevyjádřeného nepřízvučného klitika musí zájmeno vykonávat identickou funkci ve vztahu ke každému přítomnému slovesu (2).

2. *Só Roberto **me** viu e cumprimentou [-].*

Věta 2 je gramaticky v pořádku, protože slovesa *ver* a *cumprimentar* vyžadují přímý předmět, který je v tomto případě vyjádřen klitickým zájmenem *me*. Zájmeno může být vyňato vždy u druhého slovesa a u dalších následujících sloves v případě, že je proklitické (*proclítico*), tedy umístěné před hlavním slovesem. Ve větách 3 a 4 se klitické zájmeno dostává do proklitické pozice pomocí pomocného slovesa. Tento způsob použití nevyjádřeného klitického zájmena se nazývá „**simultánní vynětí klitika**“ (*extracção simultânea do clítico*).

3. *Ele tinha-o visto [-] e reconhecido [-] imediatamente.*

4. *A Ana estava-**lhe** sempre a telefonar [-] para casa e a pedir conselhos [-].*

5.2.1.5 Sémantická analýza nezvratných nepřízvučných objektových osobních zájmen s ne-anaforickým významem

Jak již víme, klitická zájmena obecně umožňují konstrukce s jejich **zdůrazněním** i konstrukce s jejich **simultánním vynecháním**. V konstrukcích zdůrazňujících klitikum vždy

zastávají funkci argumentu ve větě a zdůrazňovaný výraz potvrzuje argumentační pozici, se kterou je klitikum spojeno. V příkladech 1 – 6 můžeme vidět přehled všech používaných konstrukcí pro různá klitika. V příkladech 7 – 11 vidíme přehled možných konstrukcí vytvořených pomocí simultánního vynětí klitik.

1. *Só **a** convidavam **a ela** para cantar.*
2. *As pessoas perguntavam-**lhe a ele** quando faria filmes mais profundos.*
3. *Defender-**se a si próprio** da influência estrangeira é matar a sua própria cultura.*
4. *Encontraram-**se um com o outro** na rua quando se dirigiam para casa.*
5. *A Ana mandou-**o a ele** comprar os bilhetes para o espectáculo.*
6. *A Ana deixou-**lhes** ver o filme **a elas** mas não a eles.*
7. *Dizem que **a** convidam [-] para cantar e aplaudem [-] entusiasticamente pela sua actuação.*
8. *Quem **se** defende [-] das agressões e vê [-] obrigado a aceitar a violência fica revoltado.*
9. *Acho que eles **se** conhecem [-] e encontram [-] regularmente na Faculdade.*
10. *A Ana mandou-**o** [-] comprar os bilhetes e [-] marcar o restaurante.*
11. *A Ana deixou-**lhes** ler o livro [-] e ver o filme [-].*

Klitická zájmena plní ovšem i řadu dalších sémantických funkcí, ve kterých nemají úlohu plnohodnotného (samostatného) argumentu. V těchto případech je možné o některých z nich pochybovat, jsou-li stále klitickými zájmeny, nebo jestli se z nich staly jiné slovní druhy. Především je možné pochybovat o samostatnosti daného výrazu jednak vzhledem ke ztrátě argumentační povahy a jednak vzhledem k přebírání vlastností afixů.

Při analýze klitických zájmen nám může pomoci aplikace pravidel pro konstrukci výroku s posílenou sémantickou hodnotou předmětu vyjádřeného klitickým zájmenem a pravidel pro simultánní vynětí klitik. Žádné z těchto principů totiž není možné aplikovat na všechny zájmenné klitické výrazy.

5.2.1.5.1 Nepřízvučné objektové zájmeno ve funkci podmětu infinitivní věty

Nepřízvučné objektové zájmeno může plnit argumentační funkci podmětu vedlejších vět infinitivních. Takové použití klitického zájmena je možné najít v souvětích, ve kterých sloveso věty nadřazené nutně vyžaduje přímý předmět. Tento verbální komplement může být vyjádřen vedlejší větou, ve které přízvučné nominativní osobní zájmeno plní funkci podmětu (1). Druhou možností je vyjádření tohoto předmětu pomocí nepřízvučného objektového zájmena a infinitivu (2). Jak můžeme vidět ve výroku 2, nepřízvučné objektové zájmeno může být považováno za podmět vzhledem k infinitivnímu slovesu.

1. *Fez que nós sentámos.*

2. *Fez-nos sentar.*

Problematické je však přijetí infinitivní vedlejší věty jako plnohodnotné věty. Je možné setkat se s pojetím infinitivu jako nominální jednotky od slovesa pouze odvozené. V tomto pojetí by bylo možné infinitiv chápat jako přímý předmět predikátu věty tvořený nominálním syntagmatem.

5.2.1.5.2 Etický dativ

Takzvaný „etický dativ“ (*dativo ético*) označuje zvláštní způsob použití osobního nepřízvučného zájmena. Jeho zvláštnost spočívá především v sémantické podstatě, která sama o sobě nemá argumentační hodnotu. Významem etického dativu je ukázání účastníkům komunikačního aktu, že je mluvčí zainteresován na splnění vysloveného požadavku (1) nebo příkazu (2). Proto je zájmeno v této funkci někdy nazýváno jako tzv. „zájmové zájmeno“ (*pronome de interesse*) a etický dativ jako tzv. „užitkový dativ“ (*dativo de proveito*).

1. *Olhem-me para ela: é o espelho das donas de casa!*

2. *Ânimo, Brás Cubas, não me sejas palerma.*

Etický dativ označuje mluvčího a zároveň ukazuje jeho zájem na uskutečnění situace vyjádřené výrokiem. Často se užívá v nabádajících větách (*frase exortativa*) (3). Formálně se

projevuje klitickou formou první osoby jednotného čísla osobního zájmena (1, 2, 3 a 4), zřídka tvarem první osoby množného čísla (4'). Použití klitického zájmena v dalších gramatických osobách není možné (4'').

3. *Acaba-me depressa os trabalhos de casa!*

4. *Cala-me essa boca, pois já não te posso ouvir chorar!*

4'. *?Cala-nos essa boca, pois já não te podemos ouvir chorar!*

4''. **Cala-lhe(s) essa boca, pois já não te pode(m) ouvir chorar!*

Etický dativ označuje osobu, která může být označena jako beneficiant (*beneficiário*). Vzhledem k jeho podstatě, která není argumentační, není možné uplatnit ho v konstrukcích zdůraznění objektových zájmených klitik, ani v konstrukcích simultánního vynětí klitika.

5.2.1.5.3 Přivlastňovací dativ

Nepřízvučná objektová osobní zájmena, která nesou funkci nepřímého předmětu (*me, te, lhe, nos, vos, lhes*), mohou být použita i v přivlastňovacím smyslu. Toto použití je označováno jako tzv. „přivlastňovací dativ“ (*dativo de posse*). Obecně jde o aplikaci klitika na části lidského těla (1) nebo na předměty každodenní potřeby (2), u nichž je jasně identifikována osoba, které náleží.

1. *Viste-lhe o rosto?*

2. *Tocaste-lhe os vestidos resplendentes?*

Stejně jako etický dativ, ani přivlastňovací dativ netvoří argument slovesa. Na rozdíl od etického dativu se ovšem objevuje na pozici argumentu nebo adjunktiva (*adjunto*) komplementu přísudku. Výrok 1 je možné parafrázovat větou „*Viste o seu rosto?*“ a výrok 2 větou „*Tocaste os seus vestidos resplendentes?*“. To znamená, že zájmeno se sémantickou hodnotou přivlastňovacího dativu se i přes možné formální spojení se slovesem vztahuje k přímému předmětu, který přivlastňuje (3 a 4). Na přivlastňovací dativ je možné uplatnit klitické zdůraznění (3' a 4'). Vzhledem k tomu, že toto zájmeno označuje vztah vlastnictví,

může se dané klitikum objevovat ve všech gramatických osobách (3" a 4").

3. *Dói-me a cabeça.*

4. *Ela conhece-lhe todos os defeitos.*

3'. *Dói-me a cabeça a mim.*

4'. *Ela conhece-lhe todos os seus defeitos.*

3". *Dói-me/ te/ lhe/ nos/ lhes a cabeça.*

4". *Ela conhece-me/ te/ lhe/ nos/ lhes todos os defeitos.*

5.2.1.6 Sémantická analýza zvratných a recipročních zájmen

Z pohledu osobních zájmen mají zvratná a reciproční zájmena zvláštní postavení. Osobní zájmena, jejichž významem je anaforická substituce, případně deixis, odkazují ke svým referentům, které mohou být přítomny kdekoli uvnitř kontextu (1). V případě osobních zájmen jde tedy o tzv. „volnou anaforu“, která umožňuje široké využití anaforických výrazů. Na druhou stranu může způsobovat dvojsmyslnost výroků (viz. kapitola „Základní funkce anaforických zájmen v portugalštině“). Zvratná zájmena fungují v rámci sémantické analýzy podobně jako osobní zájmena, ovšem s tím rozdílem, že jejich anaforický referent je vždy podmět stejné věty, ve které jsou přítomna (2). Reciproční zájmena (podobně jako zvratná) odkazují k podmětu věty, ve které jsou sama umístěna, ovšem pouze v případě, že je podmět v množném čísle. Významem je pak vyjádření reciprocity (vzájemnosti) mezi jednotlivými komponenty podmětu (3). Zvratná a reciproční zájmena tedy vždy vyjadřují tzv. „vázanou anaforu“, ve které podléhají spoluřízení (*c-comando*) antecedentu na pozici podmětu téže věty (viz. kapitola „Základní funkce osobních zájmen v portugalštině“).

1. *O José fica no escritório. Estou à espera dele no bar.*

2. *A Maria fala muito de si.*

3. *Carlos e eu abraçamo-nos.*

Existují i složitější případy, ve kterých není podmět tvořen pouze jménem nebo jedním substantivem. Jde o výroky jako je věta 4, ve které můžeme najít uvnitř podmětu označení

dvou osob, a to „*a irmãzinha da Maria*“ a „*a Maria*“. V takovýchto případech může být antecedentem k anaforickému zvrtnému zájmenu pouze nominální syntagma „*a irmãzinha da Maria*“, protože pouze část syntagmatu „*a Maria*“, i přes shodu s anaforickým výrazem v rodě a čísle, sémanticky neodpovídá významu celého podmětneho výrazu. Tedy aby nominální syntagma spoluřídilo anaforu, je nezbytné zahrnout do něj celý výraz „*a irmãzinha da Maria*“. Antecedentem je tedy v případě vázané anafory vždy celé nominální syntagma ve funkci podmětu, které je následně spoluříděno.

4. [*A irmãzinha da Maria*]_i *lavou-se_i sozinha*.

Zvrtná a reciproční anaforická zájmena jsou spoluříděna podmětem, a to i v případech, ve kterých podmět není explicitně vyjádřený. To můžeme vidět ve výroku 5, ve kterém je vynecháno určené substantivum ve funkci podmětu (*a criança*), a ve větě 6, ve které není vyjádřeno celé podmětne nominální syntagma z příkladu 4 (*A irmãzinha da Maria*).

5. (*a criança*)_i *Magoou-se_i no jardim*.

6. (*a irmãzinha da Maria*)_i *Lavou-se_i sozinha*.

Zvrtná anafora může mít za svůj antecedent i zájmeno. V příkladu 7 je to osobní zájmeno *eles*, které je zde ve funkci podmětu vedlejší věty předmětné (*oração completiva*). V příkladě 7' je situace stejná, v tomto případě ovšem zájmeno *elas* vyjadřuje shodu v rodě a čísle s nadřazeným nominálním syntagmatem. Proto navíc může nést význam spolureferenční. Zvrtné zájmeno tedy může mít dvě různé interpretace.

7. [*As crianças*]_i *disseram que eles_j se_j magoaram no jardim*.

7'. [*As crianças*]_i *disseram que elas_{i/j} se_{i/j} magoaram no jardim*.

V rámci zvrtných a recipročních zájmen můžeme rozlišovat dvě formy. Nejvíce užívaná jsou tzv. „slabá zvrtná zájmena“ (*reflexivos fracos*), někdy nazývaná nepřízvučná (átonos, átonos) nebo klitická (clíticos). Jedná se o zájmena: *me*, *te*, *se*, *nos*, *vos*. Podle

některých autorů nemusí být slabá zvrtná zájmena v románských jazycích vzhledem ke své klitičnosti skutečnými argumenty slovesa, ale pouze jeho morfémy nebo afixy (podobně jako etický dativ). Ty pak lexikálním procesem derivace vytvářejí ze slovesa tranzitivního sloveso netranzitivní. Vedle slabých forem existují také silné formy, používané ve spojení v předložkových vazbách. Jsou to především tvary *mim, ti, si, nós, vós*, ale je možné zahrnout mezi ně i výrazy jako „*a mim mesmo*“. Zkoušku ověření zvrtnosti výrazu *se* můžeme provést pomocí parafráze výrazu „*a si mesmo*“ nebo *próprio* (8). V tomto případě výraz „*a si mesma*“ neznamená, že se dítě zranilo záměrně, ale pouze, že agens a patiens děje se vztahuje k jedné a téže osobě reálného světa. Jiné příklady ověření pomocí dané parafráze můžeme najít ve větách 9 a 10.

8. *A criança magoou-se (a si mesma).*

9. *A irmãzinha da Maria lavou-se (a si mesma).*

10. *Eu deixei-me (a mim mesmo) cair no sofá.*

Zvrtnost spočívá v inverzi nebo negaci tranzitivnosti dějového slovesa. Jinými slovy, děj vyjadřovaný slovesem se nepojí s další osobou, ale vrací se k osobě vlastního podmětu, který je zároveň agentem a patientem trpného rodu.

Sémantický obsah zvrtných zájmen je do značné míry určen syntaktickou pozicí ve výroku. Jak uvidíme dále, i pojem výroku je v případě použití zvrtných zájmen nutné přesněji určit. Z hlediska syntaktického je možné nalézt zvrtná a reciproční zájmena v portugalském jazyce na pozicích přímého (2) a nepřímého předmětu (11), podmětu v infinitivních vazbách (*sujeito de um infinitivo*) (12), ve funkci pasivujícího zájmene (*pronome apassivador*) (13), pro vyjádření neurčitého podmětu (*símbolo de indeterminação do sujeito*) (14) a pro zdůraznění expresivity slovesa (15). Je zřejmé, že z hlediska hloubkové sémantické struktury má smysl zabývat se v první řadě vázanou anaforou, která je základní hodnotou aktivních výroků, v nichž jsou zvrtná reciproční zájmena použita.

11. *A Maria perguntou-se (a si mesma) se queria mesmo concorrer ao concurso.*

12. *Virgília deixou-se cair, no canapé, a rir.*

13. *Ouve-se ainda o toque de rebate.*
14. *Vive-se ao ar livre, come-se ao ar livre, dorme-se ao ar livre.*
15. *Ele foi-se embora rapidamente.*

Zvratné zájmeno bývá nejčastěji umístěno na pozici **přímého předmětu**, a proto se nejvíce používá ve spojení s tranzitivními slovesy. Tato vlastnost neplatí pouze pro věty jednoduché, ale i pro souvětí, ve kterých je pád určen nadřazeným slovesem. Takové případy můžeme vidět ve výročí 16, 17 a 18.

16. *Eu deixei-me cair no sofá.*
17. *A Maria viu-se a falar com o ministro.*
18. *Nós sentimu-nos a chorar quase sem dar por isso.*

Použití zvratných zájmen ve funkci **nepřímého předmětu** není v portugalštině příliš běžné. Ve větě 6 si můžeme povšimnout, že výraz „*se queria mesmo*“ je přímým předmětem slovesa *perguntar*, zatímco „*se (a si mesma)*“ je předmětem nepřímým.

Jak již bylo řečeno, do stejné skupiny zájmen patří spolu se zvratnými i **reciproční zájmena**. To jsou zájmena, která pomocí své reciproční hodnoty (*valor reciproco*) vyjadřují vztah vzájemnosti. Reciprocitu můžeme rozdělit na izolovanou (19) nebo následovanou vazbou *uns*+předložka+*os outros* (20, 21 a 22).

Možnost reciprocity závisí na lexikálním významu slovesa v pozici predikátu. Například význam slovesa *beijar* obecně předpokládá dvě osoby, které se navzájem políbí (19).

19. *O rapaz e a rapariga beijaram-se.*
20. *Vocês dançaram umas com as outras.*
21. *As pessoas agrediram-se umas às outras.*

22. *Nós agredimo-nos (uns aos outros).*

Reciproční konstrukce musí splňovat následující kritéria. Prvním z nich je podmínka, že „podmět věty musí být v množném čísle nebo v souřadném spojení“⁶². V případě, že je podmět v jednotném čísle, zájmeno nemůže nést reciproční sémantickou hodnotu. Takový výrok je buď zvrtný nebo vůbec nedává smysl (23). Věta 23 by mohla být považována za gramaticky správnou, pouze pokud by chlapec políbil sám sebe.

23. **O rapaz beijou-se.*

Interpretace reciproční zvrtnosti se nezmění, ať už půjde o tranzitivní sloveso, které se vytvoří s přímým předmětem, nebo se vztažným komplementem (*complemento relativo*). Ve výroku 24 indikuje zájmeno *se*, že píše jeden druhému. Stejně tak ve větě 25 má rád jeden druhého.

24. *João e Maria se escrevem.*

25. *João e Maria se gostam.*

Lexikální jednotky, které jsou přítomny ve větě, nám v některých případech nabízejí určitý způsob interpretace. V jiných případech je ovšem nezbytné přistoupit ke kontextové interpretaci, která přesahuje jazykové vyjádření. Například ve výroku 26 je nejpřirozenější interpretace reciproční, tedy, že se Oskar a Marie navzájem vidí. Když ovšem větu doplníme o výraz „*no espelho*“ (26'), zdá se nejpřirozenější interpretace vlastní zvrtností. Reciproční interpretace však také není vyloučena. Podobně problematická může být například i interpretace výroku 7', ve kterém se buď děti mohly zranit navzájem nebo každé dítě mohlo zranit samo sebe.

26. *Oscar e Maria se miram.*

---

62 „...o sujeito da frase deve ser plural ou coordenado.“ MATEUS, Maria Mira; BRITO, Ana Maria; DUARTE, Inês; FARIA, Isabel Hub. *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Caminho, 2003, s. 809

Předcházející příklady ukázaly, že anaforický vztah zvrtných a recipročních zájmen je charakterizován umístěním ve větě a že anafora musí být spojena v určitém **minimálním syntaktickém úseku**. Minimálním úsekem takového anaforického spojení je proto jednoduchá finitní věta (*frase finita simples*), ve které kromě jmenných výrazů spojených gramatickou shodou existuje slovesné jádro (*núcleo verbal*) a jeho argumenty. Jde o tzv. „vnitřní argument“ (*argumento interno do verbo*) (pokud existuje) a tzv. „vnější argument“, kterým je podmět.

5.2.1.6.1 Zvrtné zájmeno „se“ ve funkci podmětu

Zvrtné *se* může vykovávat funkci neosobního zájmena v pozici podmětu. Označení tohoto zájmena je mezi portugalsky píšícími autory různé, například v gramatice od kolektivu autorů vedených Mirou Mateus (Mateus, 2003) je užíván termín „*se-nominativo*“. Evalindo Bechara (Bechara, 2002) označuje toto zájmeno jako „*clítico sujeito indeterminado*“. V publikaci „*Nova Gramática do Português contemporâneo*“ od autorů Cunhy a Cintry (Cunha et Cintra, 2002) můžeme toto zájmeno najít jako „*clítico sujeito impessoal*“. V této práci budu toto zájmeno označovat ve shodě s první jmenovanou gramatikou jako „nominativní *se*“.

Jde o výskyt zájmena *se* v pozici klitika, které odkazuje k blíže neurčenému podmětu výroku v případě, kdy je přísudkové sloveso tranzitivní, pojící se s nepřímým předmětem (*verbo transitivo indirecto com objecto indirecto*), kdy jde o sloveso umožňující výskyt doplňku podmětu ve větě (*verbo de ligação com preicativo de sujeito*), kdy se jedná o sloveso netranzitivní, které nemá jasný podmět (*verbo intransitivo sem sujeito claro*) nebo kdy je přísudkem sloveso tranzitivní pojící se s pacientem pomocí předložkové vazby (*verbo transitivo direto com o elemento paciente preposicionado*). Formálně je přísudkové sloveso vždy ve 3. osobě jednotného čísla. Podmět těchto konstrukcí je označován jako tzv. „neurčitý“ (*indefinido*) nebo tzv. „nespecifikovaný“ (*não especificado*). Nominativní *se* zpravidla odkazuje nutně k osobě nebo k osobám.

V příkladech 1 a 2 vykonávají funkci podmětu slovesa tranzitivní, které se pojí s nepřímým předmětem. Ve výroku 1 je sloveso *acreditar*, jehož předmět je vždy nepřímý, tedy „*acreditar em algo*“ a nikoli „*acreditar algo*“. Stejně tak v případě druhé věty se sloveso *precisar* pomocí předložky *de* pojí vždy s nepřímým předmětem, v našem příkladu je jím

výraz *rapazes*. V příkladu 3 je sloveso *ser*, které funguje jako sloveso pojící podmět s jeho doplňkem. Přísudek 4 věty je tvořen slovesem *morrer*, které je intransitivní a nemá jasný podmět. V pátém výroku je tranzitivní sloveso pojící se s přímým předmětem, v tomto případě je však patient uveden předložkou *a*.

1. *A grande questão está naquilo em que se acredita.*

2. *Precisa-se de rapazes.*

3. *Aqui se é feliz.*

4. *Morre-se de amores.*

5. *Ama-se a Deus.*

Tento podmět je možné parafrázovat výrazy typu *alguém* nebo „*uma pessoa*“, jako je tomu v příkladu 1'. Vzhledem k sémantické povaze neurčeného podmětu nemůže být nominativní *se* zdůrazněno kteroukoli z konstrukcí užívanou v případě jiných klitik. Zdůraznění je obecně možné pouze u sloves, která explicitně nebo implicitně připouští výskyt silného zájmena určitého a specifikovaného.

1'. *A grande questão está naquilo em que **alguém/uma pessoa** acredita.*

5.2.1.6.2 Pasivující zájmeno „*se*“

Podobné využití portugalského zájmena *se* jako v případě nominativního *se* můžeme vidět u tzv. „pasivujícího *se*“ (*se-apassivadora*). Pasivní *se* má za svůj referent neurčenou osobu, tzv. „pasivní agens“ (*agente da passiva*). Rozdíl mezi nominativním *se* a pasivujícím *se* spočívá ve slovesu, ke kterému se vztahuje. V případě pasivujícího *se* jde o tranzitivní sloveso pojící se s přímým předmětem (*verbo transitivo directo*). Patiens, který se stává podmětem přitom není se slovesem spojen pomocí předložky.

Ve výroku 1 vidíme sloveso *alugar*, které je tranzitivní a pojí se s přímým předmětem (*alugar algo*). Patiens (*barcos*), ze kterého se stává podmět, není uveden předložkou. Podstatný rozdíl oproti nominativnímu *se* je tedy v určenosti podmětu a z něj vyplývající shody v čísle a rodě podmětu a přísudku. Proto je ve výroku 1 sloveso *alugar* ve tvaru

množného čísla. Výrok 1 tedy odpovídá pasivní konstrukci 1'.

1. *Alugam-se barcos.*

1'. *Barcos são alugados.*

Stejně jako v případě nominativního *se*, ani pasivující *se* není možné zdůraznit. To je patrné z příkladu 2, který je ve větě 2' transformován pomocí zdůrazňující konstrukce (tato transformace je však v portugalštině agramatická). Ovšem vzhledem ke své argumentační funkci může být pasivní *se* použito v konstrukcích simultánního vynětí klitika, jako je tomu v příkladu 3.

2. *Venderam-se hoje muitos livros na feira do livro.*

2'. **Venderam-se hoje muitos livros por **alguém** na feira do livro.*

3. *Já hoje se venderam e [-] compraram muitos livros na feira do livro.*

Kromě argumentačních projevů v sobě pasivující *se* nese funkce typické pro pasivní morfémy. Jde o blokování přiřazení tematického vztahu ke vnějšímu argumentu a o blokování přiřazení akuzativního pádu k vnitřnímu argumentu slovesa. Tato vlastnost přibližuje dané klitikum k afixu minulého participia neakuzativního v pasivních konstrukcích a v konstrukcích absolutního participia. Toho je možné si všimnout při porovnání předcházejících výroků a příkladu 4.

4. *Foram vendidos muitos livros hoje (por alguém).*

5.2.1.6.3 Ergativní klitikum

Tzv. „ergativ“ (*ergativo*) je pádem, který se vyskytuje u ergativních jazyků. Jde o systémy jazyka, ve kterých je pozměněná struktura tak, že agens je v ergativu a objekt v nominativu (který se v ergativních jazycích obvykle nazývá jako tzv. „absolutiv“). Pomocí ergativu tak dochází k určité výměně větných funkcí mezi větnými členy. Kromě ergativních jazyků, které fungují přímo na základě ergativu a absolutivu, je podle některých jazykovědců

možné najít ergativní stopy i v dalších jazycích včetně portugalštiny. V této kapitole se pokusím shrnout některá fakta, která jazykovědci uvádějí ve vztahu ergativu a portugalštiny.

Tzv. „ergativní klitikum“ (*clítico ergativo*), někdy také nazýváno jako tzv. „antikauzativní klitikum“ (*clítico anticausativo*), má v portugalštině stejnou formu jako mají zvratná anaforická zájmena. Název antikauzativní klitikum je odvozen od faktu, že jeho výskyt ve větě zabráňuje přítomnosti externího slovesného argumentu přísudku, ke kterému se pojí a který má za jiných okolností tematický vztah kauzativní (*relações temáticas de causador*) nebo agentu. Jeho funkcí je v zásadě vytvořit netranzitivní sloveso ze slovesa tranzitivního. V tomto pojetí je možné tvrdit, že klitikum se chová jako derivační detransitivní sufix (*sufixo derivacional destransitivizador*). Jeho výskyt je častý ve spojení se slovesy, která představují bez přítomnosti klitika jejich netranzitivní protipól. Jde o slovesa jako je *virar* ve výroku 1. V příkladu 1' vidíme běžné použití slovesa *virar* v jeho tranzitivní formě spolu s jeho externím argumentem „*a tempestade*“. Jak vidíme ve větě 1'', toto klitikum není možné použít společně s externím argumentem slovesa. Výrok 1''' by mohl být považován za gramaticky správný, ze sémantického pohledu se ovšem zdá být nesprávně vytvořený.

1. *O barco virou-se.*

1'. *A tempestade virou o barco.*

1''. **A tempestade virou-se o barco.*

1'''. *??O barco virou.*

Od pasivního *se* se ergativní *se* odlišuje tím, že nepředstavuje žádný argumentační význam. Proto se může vyskytovat společně s adjunktem, který vysvětluje externí příčinu (*causa externa*) události označované slovesem. Tak je to možné vidět ve výroku 1''''.

1'''''. *O barco virou-se por causa de/ com a tempestade.*

Výjimečně se může ergativní klitikum objevit ve zdůrazňujících konstrukcích. V těchto případech zdůrazňující prvek nezaujímá pozici argumentu, ale adjunktů vyjadřujícího interní příčinu, který se může objevit vedle adjunktů vysvětlujícího externí příčinu. Když porovnáme

věty 2 a 2', vidíme, že možný je pouze výrok, ve kterém je zdůrazňující konstrukce vedle adjunktů vysvětlujícího externí příčinu (*por causa da tempestade*)(2').

2. **O barco virou-se a si próprio.*

2'. (?) *O barco virou-se por si próprio por causa da tempestade.*

V konstrukcích simultánního vynětí se ergativní klitikum nechová jednotně. Použití v rámci této konstrukce je možné, pokud je klitikum spojeno s pomocným slovesem, a souřadnost větných jednotek se omezuje na hlavní slovesa, tedy stejně jako je tomu ve výrocích 3 a 4. Naopak v případech, ve kterých klitikum zůstává uvnitř souřadné struktury to možné není (6). Jedinou výjimkou jsou slovesa, která klitikum nezbytně vyžadují, jako je tomu ve větě 5. Názor na gramatičnost takovýchto konstrukcí však není jednotný.

3. *O barco tinha-se virado junto da costa e afundado no alto mar.*

4. *O barco de papel tinha-se molhado com a chuva e virado.*

5. ??*Disseram que o barco se virou junto da costa e afundou no alto mar.*

6. **Julgamos que o barco de papel se molhou com a chuva e virou.*

Fakt, že neexistuje jasná opozice mezi obsahem referenčním a predikativním u ergativních klitik způsobuje, že by v konstrukcích simultánního vynětí klitika mohl být referent přítomen pouze pokud je zájmeno spojeno se slovesem, které je součástí slovesné vazby (*complexo verbal*), ve které je hlavní sloveso detranzitivizováno. Jde tedy o výroky podobné příkladům 3 a 4.

5.2.1.6.4 Inherentní zvrtné zájmeno

V portugalštině se vyskytují slovesa, která se spojují s formálně identickými výrazy ke zvrtným výrazům. Tyto výrazy jsou označovány jako tzv. „inherentní zvrtná zájmena“ (*reflexivo inerente*) nebo „inherentní klitika“ (*clítico inerente*). Slovesa, se kterými se tato klitika pojí, vyjadřují citová hnutí (jako *admirar-se*, *arrepender-se*, *atrever-se*, *indignar-se*, *derreter-se*, *lembrar-se*, *queixar-se*, *congelar-se*, *ufanar-se*, *esquecer-se*, *orgulhar-se*,

arrepender-se, queixar-se atd.)) a nebo se jedná o slovesa, která vyjadřují pohyb nebo přístup osoby ve vztahu ke svému vlastnímu tělu: *ir-se, partir-se, sentar-se*. Lexém *admirar-se* je možné používat i bez zvrtného zájmena, v tom případě však sloveso změní svůj lexikální význam. Ve výroku 1 je sloveso *admirar* s inherentním zvrtným zájmenem *se*, ve významu „podívat se“ nebo „užasnout“. Ve větě 1' je výraz *admirar* samostatně a nese význam „obdivovat“. Ostatní výrazy ze jmenovaných nemají jinou než „pronominální“ variantu s přítomným *se*.

1. *A Maria admira-se com o consumo exagerado dos jovens.*

1'. *A Maria admira muito o Rachmaninoff.*

Inherentní klitikum je formou zvrtného zájmena, která se nevztahuje na jakoukoli pozici argumentu nebo adjunktu, ve kterém by klitikum mohlo být interpretováno jako detranzitivní částice (*partícula destranzitivizadora*). To je patrné při porovnání příkladů 2 a 2', respektive 3 a 3'.

2. *A Maria apaixonou-se por aquele homem encantador.*

2'. **Aquele homem encantador apaixonou a Maria.*

3. *Rio-me às gargalhadas das graças desse cómico.*

3'. **As graças desse cómico riem-me às gargalhadas.*

K identifikaci příčinného činitele (*causador*), který zapříčiňuje situaci vyjadřovanou slovesem s klitikem, se dá použít perifrázická konstrukce se slovesem *fazer*. Tato konstrukce umožňuje použití inherentního klitika v přísudku vedlejší věty, jak je patrné z příkladů 2" a 3".

2". *Aquele homem encantador fez a Maria apaixonar-se.*

3". *As graças desse cómico fazem-me rir às gargalhadas.*

Inherentní zvrtné *se* nemá žádnou tematickou úlohu (*papel temático*). To znamená, že se nepodílí na základním sdělení daného výroku. Tyto výrazy se tedy nejeví jako skutečné

zvrtné anafory. Proto inherentní klitikum nezasahuje do argumentační struktury slovesa, proto nemůže být zdůrazněné (2^{'''} a 3^{'''}), a proto se vyskytuje nutně v závislosti na slovesu (2^{'''} a 3^{'''}).

2^{'''}. **A Maria apaixonou-se a si própria/por si própria por aquele homem encantador.*

3^{'''}. **Rio-me a mim próprio/por mim próprio às gargalhadas das graças desse cómico.*

2^{'''}. **A Maria apaixonou por aquele homem encantador.*

3^{'''}. **Rio às gargalhadas das graças desse cómico.*

V konstrukcích simultánního vynětí klitika platí pro inherentní zájmeno stejná pravidla jako pro ergativní klitikum. V těchto konstrukcích se může objevit jen tehdy, pokud se hostitelské sloveso vyskytuje mimo souřadnou strukturu uvnitř věty. Ve výroku 4 jsou do souřadné struktury zahrnuty pouze hlavní významová slovesa a nikoli pomocné sloveso *estar*, které je hostitelem výrazu *se*. V případě, kdy by hostitelské sloveso bylo součástí souřadné struktury, by byla interpretace výroku problematická, protože vzhledem k absenci argumentačního obsahu není jasné, ke kterému verbu vynechané klitikum přiřadit.

4. *Ela estava-se sempre a queixar do filho e a zangar com a filha.*

4'. **Ela não só se queixava do Pedro como zangava com a Maria.*

Je množné tvrdit, že inherentní zvrtná zájmena jsou vzhledem ke svému spojení s hostitelským slovesem lexikální vlastností samotných sloves. To znamená, že zvrtné zájmeno je neoddělitelnou součástí těchto sloves (*parte integrante*). Inherentní zvrtná zájmena jsou někdy díky chybějícímu sémantickému a morfo-syntaktickému obsahu nazývána jako pseudo-zvrtná (*pseudo-reflexos*) zájmena. Ohledně typu sloves, která vyjadřují pohyb nebo přístup osoby ve vztahu ke svému vlastnímu tělu, můžeme najít označení zvrtného zájmena *se* jako tzv. „zájmena zdůrazňujícího“ (*pronome de realce/ pronome expletivo*).

5.2.2 Přízvučná objektová osobní zájmena

Obecně je možné říci, že přízvučná objektová osobní zájmena (*pronomes oblíquos*

tónicos) vykonávají stejné argumentační funkce jako nepřízvučná objektová zájmena zastávající roli argumentu ve větě. V portugalštině jsou přízvučná objektová zájmena vždy doprovázena předložkou, pro kterou se stávají hostiteli. Vzhledem ke své přízvučnosti nejsou klitická. Jejich pozice ve větě je proto volnější než u nepřízvučných objektových zájmen.

Přízvučná objektová zájmena se mohou vyskytovat na syntaktické pozici atributu (*complemento nominal*), ve které se mohou pojít s různými předložkami (1 a 2), v pozici nepřímého předmětu (*objecto indirecto*), ve které se z pravidla pojí s předložkou *a* (3). V pozici přímého předmětu (*objecto directo*) existuje tendence ke spojení zájmena s předložkou *a* ve výrocích s predikátem vyjadřujícím citová hnutí (4). Především ve spojení s předložkou *por* se přízvučná objektová zájmena vyskytují ve funkci agentu pasivního rodu (*agente de passiva*)(5).

1. *Vou ver-me livre de ti...*
2. *O meu ódio a ela crescia dia a dia.*
3. *Não diria a ninguém, nem a ti se eu a soubesse!*
4. *Paciente, obreira e dedicada, é a ela que em verdade eu amo.*
5. *Eu sou daqueles que foram por ele consolados.*

Podstatnou funkcí přízvučného osobního zájmena je tzv. „adverbiální adjunkt“ (*adjunto adverbial*). Obecně je možné adjunkt považovat za „nevalenční doplnění predikátoru (slovesa, adjektiva nebo adverbia) v jakékoli větněčlenské platnosti.“⁶³ Syntaktická pozice adjunktu ve větě není pevně určena. Na této pozici ovšem závisí jeho sémantický obsah. V portugalštině je možné pro vyjádření adverbiálního adjunktu použít osobní objektová zájmena přízvučná i nepřízvučná. Jak můžeme vidět na výrocích 7 a 8, osobní zájmena se v pozici adverbiálního adjunktu vyskytují ve všech gramatických osobách. Objektové zájmeno se vztahuje k osobě, popis okolností přitom zůstává na adverbium (nebo adverbializovaném substantivu)(6, 8). Ve větách 7 a 9 je možné vidět použití objektového zájmena pouze s předložkou *a* nikoli v předložkové vazbě. Ve výrocích 6 a 8 je patrné začlenění zájmena do předložkové vazby.

6. *Pós-se diante dele*

63 GREPL, Miroslav; KARLÍK, Petr. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 257

6'. *Pôs-se-lhe diante*

7'. *Fugir de mim*

7'. *Fugiu-me*

8'. *Tudo girou em volta dele*

8'. *Tudo lhe girou em volta*

9'. *Bateu nele*

9'. *Bateu-lhe*

5.2.2.1 Sémantická analýza přízvučných objektových osobních zájmen

Význam přízvučných objektových osobních zájmen odpovídá významu argumentačních klitických zájmen s tím, že přízvučná forma v sobě nese zdůrazňující prvek. To znamená, že výběr mezi přízvučným a nepřízvučným zájmenem spočívá ve snaze upoutat pozornost na referent zájmena. Existuje ovšem i možnost použít obě formy zájmen uvnitř jednoho výroku a tím docílit ještě silnějšího důrazu (4).

Vzhledem k volnější syntaktické pozici přízvučných zájmen ve větě se i přes význam shodující se s klitickým zájmenem často neshoduje jejich umístění. Ve výroku 1 můžeme vidět takové použití přízvučného objektového zájmena, kdy se nachází v pozici před slovesem. To by bylo v případě nepřízvučného pronomina považováno za agramatické (1').

1. *A ele cumpria encher as guias.*

1'. **Lhe cumpria encher as guias.*

Posílit význam objektového zájmena je možné lexikálně. V takovém případě je vždy nutné použít přízvučnou formu objektového zájmena. Nejběžnější je využití výrazu *mesmo* nebo *próprio* (2), ale mohou se objevit i jiné výrazy (3).

2. *O dinheiro foi entregue a ele mesmo.*

3. *Direi as jóias só a ela.*

Jak již bylo řečeno, silnějšího zdůraznění než pouze pomocí přízvučného objektového zájmena je možné pomocí kombinace obou typů těchto zájmen. Takto docílíme pleonasmu (*pleonástico*), tedy zdůraznění výrazu pomocí jeho opakování (4).

4. *Devolvi-lhe a ele as máquinas.*

Přízvučná objektová zájmena se mohou objevit v souřadném spojení se jmenným výrazem. Uplatněním přízvučné formy dosáhneme sémantické i syntaktické úrovně vlastní plným jmenným výrazům (na rozdíl od klitik). Takto docílíme možnosti vytvoření souřadné konstrukce (5).

5. *Remeti livros a ele e ao tio.*

Další použití přízvučných objektových zájmen je možné v případech, ve kterých se vyskytují ve funkci relativního komplementu (*complemento relativo*), tak jako v příkladu 6.

6. *Atirou-se a ele. Gosto dela.*

Ve výroku 7 můžeme vidět použití přízvučných objektových pronomín ve větách, ve kterých se předmět objevuje s předložkou (7).

7. *Nem ele entende a nós nem nós a ele.*

5.2.2.2 Sporné výskyty přízvučných objektových osobních zájmen

V současné portugalštině existuje možnost nahrazení přízvučného zájmena *si* ve zvrtných konstrukcích s přízvučným nezvrtným zájmenem *ele*, které se také pojí s danou předložkou. Jde o věty stejného typu, jako je výrok 1.

1. *Oscar levou o livro para ele.*

Tato konstrukce nenachází podporu ve většině portugalsky psaných gramatik. Zastánci této formulace argumentují využitím nezvratného zájmena běžně v literatuře (Bechara, 2002). V tradičních gramatikách se jako správná považuje pouze konstrukce typu „*para si próprio*“ (1'), nebo „*para si mesmo*“ tak jak vyžadují věty, ve kterých zájmeno vychází z podmětu (2, 3 a 4). Možnost použít obě varianty dokládá João Guimarães Rosa, když v *Barbadinhovi* píše: „*E o menino estava muito dentro dele mesmo, em algum cantinho de si.*“ (Bechara, 2002)

1'. *Oscar levou o livro para si próprio.*

2. *Simeão por si mesmo escolheu o deserto que lhe convinha...*

3. *O espetáculo da beleza é bastante por si mesmo.*

4. *Depois mudava-se o teatro, e via-se a si mesmo...*

Problémem konstrukcí, ve kterých je zájmeno *si* nahrazeno zájmenem *ele* může být interpretace vět. Porozumění takovému výroku je možné pouze na základě znalosti kontextu. Ze samotné věty 1 není jasné, zda Oscar vzal knihu sám pro sebe, nebo pro někoho jiného.

6 Závěr

Cílem této diplomové práce je komplexní sémantické zachycení významu a smyslu osobních zájmen v moderní portugalštině. K tomuto účelu jsem využil několika způsobů sémantické analýzy. K analýze obecného významu osobních zájmen jsem použil metodu DRT založenou na formálním dynamickém základě. Pomocí DRT jsem identifikoval relevantní sémantické rysy obsažené v presupozicích výroků, ve kterých se tato zájmena vyskytují. S výsledky této analýzy jsem pak dále pracoval způsobem užívaným ve strukturální sémantice. Na rozdíl od lexikální sémantiky jsem však při sestavování sémémů pracoval nejen s přítomností a nepřítomností distinktivních sémantických rysů, ale také s jejich potencialitou. Navíc jsem při sestavování definic zájmen využil matematickou teorii množin. Výsledkem této analýzy jsou definice obecných významů jednotlivých zájmen, která jsou charakterizována na základě relevantních distinktivních významových rysů. Na základě těchto stálých a neměnných významů je možné bezpečně určit smysl těchto výrazů v konkrétních výpovědích.

V další části práce jsem analyzoval významy výrazů, které neodpovídají obecným sémantickým hodnotám osobních zájmen v současné portugalštině. Pokusil jsem se na základě obecné sémantiky tyto lexémy analyzovat, porovnat a najít vlastnosti, které jsou pro ně ze sémantického pohledu zásadní. Pracoval jsem zde s popisy portugalských osobních zájmen v konstrukcích, které nejsou lusofonními autory vždy jednoznačně považovány za správné. Proto jsem v této části nastínil jak pohledy tradiční, tak i přístupy schvalující kontroverznější použití zájmen.

V sekci věnované objektovým osobním portugalským zájmenům jsem se zaměřil na sémantický popis pomocí různých teoretických přístupů k analýze zájmenných klitik. V tomto rámci existuje mnoho způsobů kategorizace a analýzy daných zájmen u různých autorů. Snažil jsem se pojmout tyto přístupy komplexně, tak aby zachycovaly co nejpřesnější kategorizaci objektových zájmen. Moje snaha byla tedy zaměřena na přesnou definici daných klitik a zároveň jejich vymezení vůči ostatním zájmenům stejné třídy.

Tato práce se snaží problematiku osobních zájmen (která je v mnoha případech omezoována pouze na zájmenná klitika nebo na sporné výskyty zájmen v různých výrocích) řešit komplexněji než je obvyklé. Jsou zde využity metody vycházející z formální, strukturální i obecné sémantiky. Nejedná se o vyčerpávající sémantickou analýzu osobních portugalských zájmen, která by do detailu řešila všechny jejich možnosti. To však nebylo účelem této práce. Jejím cílem bylo vytvořit ucelenou studii analyzující portugalská osobní zájmena, ve které by byly navrženy některé některé nové způsoby přístupu k dané problematice.

7 Resumo

Os “Pronomes” podem ser definidos como uma “*classe de palavras categoremáticas que reúne unidades em número limitado e que se refere a um significado léxico pela situação ou por outras palavras do contexto*”⁶⁴. Porém, esta definição geral parece ser insuficiente se a compararmos com as definições de outras expressões anafóricas. Uma outra dificuldade associada à definição dos pronomes consiste no facto de que “*...as palavras, dum conjunto assim chamado, correspondem as diversas classes de palavras e podem representar até orações...*”⁶⁵.

Com a tese “Análise Semântica dos Pronomes Pessoais em Português” pretende-se abordar os pronomes pessoais enquanto categoria complexa com significado fixo e com claros mecanismos de identificação de sentido. Para atingir este objectivo recorre-se a diferentes métodos.

Na primeira parte da tese são descritos vários tipos de análise semântica. Nesta descrição são acentuados diferentes concepções do conceito de “significado” em geral, assim como as respectivas potencialidades na análise dos pronomes pessoais. A primeira abordagem refere-se à “Semântica Lexical”, que se enquadra no âmbito do estruturalismo. O aspecto mais relevante da semântica lexical trata “a análise de componentes”, que passa pela identificação dos traços semânticos relevantes e, em seguida, pela designação da sua presença no significado da expressão analisada. O objectivo da análise é definir o significado dos lexemas e as relações entre os valores semânticos dos lexemas de uma classe.

Outro tipo de análise semântica abordada na primeira parte da tese é a “Descrição Funcional Generativa”⁶⁶, que combina a gramática funcional com análises formais baseadas na lógica. A descrição proposta é muito breve e serve para completar a referência aos tipos de análise semântica.

Na secção seguinte apresenta-se a “Semântica Formal”. No início desta secção é possível encontrar os mecanismos essenciais da “Semântica Extensional”. Esta teoria identifica o significado com “os valores de verdade” e, por conseguinte, revelou-se inconveniente para análise dos pronomes. A importância desta secção consiste na presença

---

64 Bechara, Evanildo. *Moderna Gramática Portuguesa*. Rio de Janeiro: Lucerna, 2002. 37ªed., s. 162

65 “...slova z heterogenního souhrnu, taktó nazývaného, odpovídají nejrůznějším slovním druhům a mohou zastupovat i celé věty...” ŠABRŠULA, Jan. *Základy jazykovědy pro romanisty*. Praha: FFUK, 1983, s. 71

66 *Funkční generativní popis*

dos princípios básicos e do método de notação válidos para semântica formal em geral. Outra teoria do quadro da semântica formal é “a Semântica Hiperintensional”, que é vista como um sistema de análise que abrange as primeiras teorias de representação. Acentua-se neste âmbito a “semântica situacional”, que vê o significado como uma representação de situação. Na semântica hiperintensional existem tentativas de análise da anáfora, não sendo, porém, possível abranger satisfatoriamente toda a problemática dos pronomes pessoais.

Na semântica formal, a teoria mais conveniente para a análise dos pronomes pessoais revelou-se “a Semântica Dinâmica”. Esta é, por isso, a secção do quadro da semântica formal mais desenvolvida na tese. O significado, nesta teoria, é entendido como um “processo” e não como uma das partes da expressão linguística. Além disso, este é o primeiro quadro que articula na sua abordagem as noções de contexto e de discurso. É possível dizer que o significado é, na semântica dinâmica, definido como o processo de actualização de um “estado de informação” (que pode ser considerado contexto) para um outro, novo “estado de informação”. Assim, é possível analisar a anáfora, que é um aspecto essencial para análise dos pronomes pessoais.

No quadro da semântica dinâmica descreve-se o método de análise DRT⁶⁷ (Teoria de Representação de Discurso). Esta teoria usa representações comparáveis com as da semântica situacional, mas o significado do enunciado é, no DRT, visto na actualização entre duas representações: “... o discurso da língua natural (a sequência das orações enunciada pelo mesmo falante) é interpretada no contexto numa estrutura de representação. O resultado do processamento de uma parte de discurso no contexto da estrutura de representação R é uma nova estrutura de representação R'. A nova estrutura R' pode ser vista como uma versão actualizada da R.”⁶⁸ Na nova versão da DRT⁶⁹ é, ainda por cima, analisada a pressuposição do enunciado. Assim, nesta nova forma da DRT, a análise semântica é dividida em três partes: a primeira parte é a representação do contexto, a segunda é a representação da pressuposição do enunciado e a terceira é a representação do enunciado. Para conseguir a representação final

---

67 *Discourse Representation Theory*

68 *...a natural language discourse (a sequence of sentences uttered by the same speaker) is interpreted in the context of a representation structure. The result of the processing of a piece of discourse in the context of representation structure R is a new representation structure R'; the new structure R' can be viewed as an updated version of R.*“ EIJCK, Jan van. *Discourse Representation Theory*. Amsterdam: CWI, 2005, s. 3

69 A DRT foi fundada por Hans Kamp nos inícios dos anos oitenta. Nos noventa Rob Van Der Sandt e Bart Geurts formaram “*presupposition-based version of DRT*” que conta, além das representações de contexto, com as representações de pressuposições do enunciado.

(que possa servir como um contexto para outro enunciado) é necessário comparar a representação da pressuposição com a do contexto e, em seguida, aplicar o resultado na representação do enunciado.

A segunda parte da tese é dedicada à análise dos pronomes pessoais em português. No início desta parte é descrita a classificação tradicional dos pronomes portugueses em geral e dos pronomes pessoais em particular. São definidas as três pessoas gramaticais, o número e a declinação dos pronomes pessoais. Fazem parte desta secção definições de autores lusófonos, bem como a descrição das relações entre pronomes pessoais e discurso, realçando o papel dos participantes do discurso.

A anáfora, fenómeno essencial para análise semântica dos pronomes, é descrita e categorizada na secção seguinte. A categorização essencial distingue a anáfora nominal (cuja expressão referencial é da classe dos nomes) e pronominal. No âmbito da anáfora pronominal é possível identificar as variantes clara e elíptica e, no caso da elíptica, é possível distinguir anáfora nominal (que substitui expressões nominais) e anáfora verbal (que substitui frases). A distinção importante nesta secção é entre anáfora co-referencial e dêictica. Há abordagens diferentes desta distinção. No estudo que propomos, a anáfora co-referencial é concebida como um fenómeno que funciona em virtude de uma relação de dois elementos presentes no texto e a anáfora dêictica como a relação entre um elemento textual e outro elemento que não está presente no texto.

Na secção seguinte é elaborada a análise dos pronomes pessoais portugueses. Na primeira parte desta secção são analisados os pronomes nominais. O significado geral é alcançado através da metodologia da DRT aplicada aos enunciados em que ocorrem os pronomes pessoais. Os traços semânticos relevantes para o significado dos pronomes são identificados com os elementos relevantes da pressuposição do enunciado. O processo de identificação dos referentes dos pronomes (e, assim, a identificação do sentido) apresenta-se, por via desta análise, bastante claro.

Com base na análise DRT, tentei formular uma nova classificação de pronomes. Nesta categorização são distinguidas quatro categorias de pronomes pessoais (usando a terminologia da semântica formal): pronomes necessariamente dêicticos e nunca anafóricos (*eu, tu*), pronomes necessariamente dêicticos e possivelmente anafóricos (*nós, vós*), pronomes possivelmente dêicticos e possivelmente anafóricos (*ele, eles*), pronomes possivelmente abrangendo os participantes do discurso (*os senhores, a gente*).

Em virtude desta categorização e da análise DRT elaborei propõe-se uma “análise de componentes” dos pronomes pessoais portugueses. Para poder construir os “sememas” das expressões analisadas torna-se necessário adaptar a metodologia da semântica lexical adicionando a terceira posição dos traços semânticos (ao lado de presença e ausência) – presença potencial do traço, e, aplicando a teoria matemática dos conjuntos. Com esta modificação torna-se possível definir os significados fixos dos pronomes pessoais em português.

A última parte da secção dos pronomes nominativos trata o uso específico destes pronomes em português, que não corresponde com o seu significado geral (por exemplo, uso do pronome nominativo na posição do complemento directo), assim como as interpretações problemáticas que podem ocorrer. Esta parte é elaborada no âmbito da “semântica geral”.

Na secção final da tese são analisados os pronomes pessoais objectivos. As definições gerais dos pronomes pessoais são válidas tanto para os nominativos como para os objectivos. Por conseguinte, o significado anafórico dos objectivos é analisado de forma mais breve. A maior parte desta secção, que se enquadra no âmbito da “semântica geral”, contém a análise dos valores semânticos específicos associados aos pronomes objectivos. Entre estes valores encontram-se o de “pronome clítico na função do sujeito da oração infinitiva”, de “dativo ético”, de “dativo de posse”, de “pronome reflexivo na função do sujeito”, de “pronome apassivador”, de “clítico ergativo” e de “pronome reflexivo inerente”. Os pronomes objectivos tónicos são tratados no fim desta secção.

Esta tese é elaborada como um estudo complexo do significado dos pronomes pessoais em português contemporâneo. Aplicando a DRT e a semântica lexical, é definido o seu significado geral e sugerida uma nova categorização destes pronomes. Por meios da semântica geral são descritos os valores semânticos específicos para os pronomes pessoais. Deste modo, tentei completar o quadro complexo dos valores semânticos destes pronomes. Esta análise não pretende abranger todo o âmbito dos pronomes pessoais em português. O objectivo é apresentar um estudo complexo com algumas novas sugestões quanto ao modo de conceber a problemática.

8 Výtah

Diplomová práce „Sémantická analýza portugalských osobních zájmen“ se snaží zhodnotit význam a smysl osobních zájmen v současné portugalštině. Vzhledem k mnoha studiím, které se zpravidla týkají pouze některých typů klitických portugalských zájmen, jsem se v této práci pokusil vytvořit analýzu, která by danou problematiku pojímala komplexněji a využívala by různých sémantických metod.

První část práce obsahuje obecný přehled různých sémantických přístupů. Při jejich definování jsem kladl důraz na jejich pojetí významové složky jazykového výrazu a způsob řešení problematiky osobních zájmen. Přístupům, které jsem vyhodnotil jako vhodné pro analýzu portugalských osobních zájmen jsem se věnoval podrobněji. Pokusil jsem se načrtnout principy, na základě kterých své analýzy provádějí.

Ve druhé části této práce jsem se snažil analyzovat základní anaforické funkce obecně a dále jejich konkrétní fungování u osobních portugalských zájmen. Následující oddíl obsahuje sémantickou analýzu osobních zájmen v portugalštině. V tomto oddíle je využita metoda DRT, která funguje na principech formální dynamické sémantiky. Metoda DRT umožnila identifikovat relevantní sémantické distinktivní rysy třídy osobních zájmen. Tyto sémy jsem se pokusil převést do komponentové analýzy používané v rámci lexikální sémantiky. Aby bylo možné získat tímto způsobem přesné definice zájmen, bylo nutné obohatit komponentovou analýzu o třetí polohu sému (vedle přítomnosti a nepřítomnosti i potenciální přítomnost) a o principy vycházející z matematické teorie množin. Takto se podařilo přesně zachytit obecné významy osobních zájmen v portugalštině. V dalších oddílech této práce jsem se na základě obecné sémantiky pokusil zachytit možné sémantické hodnoty nominativních a zejména objektových zájmen, které se vymykají jejím obecným definicím.

9 Abstract

The goal of the thesis „Semantic analysis of personal pronouns in portuguese“ is to analyse meaning and sense of personal pronouns in contemporary portuguese. Taking into account many studies considering only specific categories of portuguese pronoun clitics, the objective was to create a more complex study, using a broader variety of semantic methods.

The first part of the thesis gives a brief account on various semantic approaches. The emphasis was put on the way how different authors understand the meaning of language signs and how they view the category of personal pronouns. The approaches considered as suitable for analysis of portuguese personal pronouns were identified and their principles presented in more details.

In the second part of the thesis, an attempt was made to evaluate the basic anaphoric function in general and specifically in the field of the personal pronouns. The DRT method – a specific method based on the principles of formal dynamic semantics – enabled to formulate precise definitions of general meanings of particular personal pronouns and their relevant semantic traits. The results of the DRT analysis were put into the context of the lexical semantics. The method traditionally used in the lexical semantics was modified and broadened by the use of the third position of sem (the potential presence) and the mathematical set theory. Further, an attempt was made to analyse potential meanings of nominative and particularly objective pronouns which don't correspond with their general definitions.

10 Bibliografie

- [Bechara, 2002] BECHARA, Evanildo. *Moderna Gramática Portuguesa*. Rio de Janeiro: Lucerna, 2002. 37^aed.
- [Campos et Xavier, 1991] CAMPOS, M. H. C.; XAVIER M. F. *Sintaxe e Semântica do Português*. Lisboa: Universidade Aberta, 1991.
- [Carnap, 1968] CARNAP, Rudolf. *Problémy jazyka vědy*. Překl. K. Berka a L. Tondl. Praha: Nakl. Svoboda, 1968.
- [Cunha et Cintra, 2002] CUNHA, Celso; CINTRA, Lindley. *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Lisboa: Edições João Sá de Costa, lda., 2002, 17^a ed.
- [Čejka, 1992] ČEJKA, Mirek. *Lexikologie a lexikografie*. Brno: FFMU, 1992.
- [Čermák et Blatná, 2002] ČERMÁK, František; BLATNÁ, Renata. *Manuál lexikografie*. Jinočany. H&H, 1995.
- [Čermák, 2001] ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001, 3. vyd.
- [Černý, 1998] ČERNÝ, Jiří. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1998.
- [Duarte, 2000] DUARTE, Inês. *Língua Portuguesa. Instrumentos de análise*. Lisboa: Universidade Aberta, 2000.
- [Eco, 2004] ECO, Umberto. *Meze interpretace*. Překl. Ldislav Nagy. Praha: Karolinum, 2004.
- [Eijck, 2005] EIJCK, Jan van. *Discourse Representation Theory*. Amsterdam: CWI, 2005.
- [Faria et Pedro et Duarte et Gouveia, 1999] FARIA, Isabel Hub; PEDRO, Emília Ribeiro; DUARTE, Inês; GOUVEIA, Carlos. *Introdução à Linguística Geral e Portuguesa*. Lisboa: Caminho, 1996.
- [Fořt, 2005] FOŘT, Bohumil. *Úvod do sémantiky fikčních světů*. Brno: Host, 2005.

- [Grepel et Karlík, 1998] GREPL, Miroslav; KARLÍK, Petr. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998.
- [HAMPL, 1972] HAMPL, Zdeněk. *Stručná mluvnice portugalštiny*. Praha: Academia, 1972.
- [Havránek et Jedlička, 2002] HAVRÁNEK, Bohuslav; JEDLIČKA, Alois. *Stručná mluvnice česká*. Praha: Nakladatelství Fortuna, 2002. 2. vyd.
- [Hjelmslev, 1971] HJELMSLEV, Louis. *Jazyk*. Překl. Miloš Dokulil. Praha: Academia, 1971.
- [Houaiss, 2007] HOUAISS, Antônio; VILLAR, Mauro de Salles. *Dicionário Eletrônico Houaiss da Língua Portuguesa*. [CD-ROM] Editora Objetiva, Ltda., 2007.
- [Hrbáček, 1999] HRBÁČEK, Josef. *Úvod do studia jazyka*. Praha: FFUK, 1999.
- [Kamp et Reyle et Genabith, 2005] KAMP, Hans; GENABITH, Josef van; REYLE, Uwe. *Discourse Representation Theory* In: *Handbook of Philosophical Logic*. ed. D. Gabbay and F. Guenther. Amsterdam: Kluwer Academic Publishers Group, 2005.
- [Lyons, 1979] LYONS, John. *Semântica*. Lisboa: Presença, 1979.
- [Mateus, 2003] MATEUS, Maria Mira; BRITO, Ana Maria; DUARTE, Inês, FARIA, Isabel Hub. *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Caminho, 2003.
- [Paiva, 1983] RAPOSO, Eduardo Paiva. *Introdução à Gramática Generativa: Sintaxe do Português*. Lisboa: Livraria Moraes eds., 1983. 2nd edition
- [Peregrin, 2003] PEREGRIN, Jaroslav. *Úvod do teoretické sémantiky*. Praha: Karolinum, 2003, 2.vyd.
- [Peregrin, 2005] PEREGRIN, Jaroslav. *Kapitoly z analytické filosofie*. Praha: Filosofia, 2005.
- [Russell, 1967] RUSSELL, Bertrand. *Logika, jazyk a věda*. Překl. K. Berka a L. Tondl. Praha: Nakl. Svoboda, 1967.
- [Sgall, 1985] SGALL, Petr. *Úvod do syntaxe a sémantiky, některé nové směry v teoretické lingvistice*. Praha: Academia, 1985.

[Šabršula, 1983] ŠABRŠULA, Jan. *Základy jazykovědy pro romanisty*. Praha: FFUK, 1983.

[Valentim, 1997] VALENTIM, Helena Topa. “*Ele há várias coisas...*” *uma abordagem enunciativa*. In *Actas do XIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Vol. II)*. Ed. Mota Maria Antónia, Marquilhas Rita. Lisboa: Colibri, 1998, s. 353-359

[Vilela, 1999] VILELA, Mário. *Gramática da Língua Portuguesa*. Coimbra: Livraria Almedina, 1999. 2^a ed.

11 Seznam Příloh

Příloha 1: Stručný přehled kategoriální gramatiky

Příloha 2: CD-ROM ve které je „zajmena.pdf“ obsahující text diplomové práce.

11.1 Příloha 1: Stručný přehled kategoriální gramatiky

Základní extenzionální model:

Jednotky základního extenzionálního modelu:

V: výrok	PM: predikátorové modifikátory
J: jméno (term)	D: determinátor
P: predikát	
01: negace	
02: výrokové spojky	
Q: kvantifikátor	

Pravidla pro vytvoření výroku:

P: V/J	Abychom vytvořili výrok pomocí P, musíme ho zkombinovat s J
01: V/V	Abychom vytvořili výrok pomocí negace, musíme ho zkombinovat s celým výrokiem
02: V/V,V	Abychom vytvořili výrok pomocí 02, musíme ho zkombinovat s dvěma výroky
Q: V/(V/J)	Abychom vytvořili výrok pomocí Q, musíme ho zkombinovat s P

Jednotky rozšiřující extenzionální model:

PM: (V/J)/(V/J)	Abychom vytvořili P pomocí PM, musíme ho zkombinovat s P
D: (V/(V/J))/(V/J)	Abychom vytvořili Q pomocí D, musíme ho zkombinovat s P

J – Jména:

Jejich souhrn odpovídá universu diskurzu obsahující všechny jednotky.

01 – Negace:

Označovaná: $\neg$

Unární operátor aplikovaný na výrok tvoří nový výrok.

02 – Výrokové spojky:

Binární operátor aplikovaný na dva výroky tvoří jednu výrokovou jednotku, která má svoji vlastní pravdivostní hodnotu.

základní výrokové spojky jsou:

$\wedge$	konjunkce	a
$\vee$	disjunkce	nebo
$\rightarrow$	implikace	jestliže, pak

Q – Kvantifikátory:

Kvantifikátory jsou jednotky, které v kombinaci s denotáty predikátu tvoří výrok.

Π každý, všechno

Σ někdo, něco

Př.: **Všichni** jsou čtenáři. = Π (čtenář)

PM – Predikátorové modifikátory:

Denotáty PM v kombinaci s P nám zmenší původní množinu P na užší, přesnější množinu P.

Př.: *Saramago je portugalský spisovatel.* = Saramago(portugalský spisovatel)

D – Determinátor:

Determinátor nám vytvoří přesnější kvantifikátor pomocí kombinace kvantifikátoru a predikátu. Pokud se determinátor aplikuje jak na Q tak na P, dostaneme jednu pravdivostní hodnotu.

Př.: *Nějaký spisovatel je politik.* = Σ Spisovatel(politik)

Fregovská kvantifikace a její aplikace v extenzionální sémantice

$\exists$ - Existenční kvantifikátor:

Do výrokového schématu můžeme **něco** dosadit tak, aby byl výrok pravdivý.

$\exists x$.(x je spisovatel a profesor) = **Existuje takové x, že** je spisovatel a profesor./**Někdo** je spisovatel a profeso.

$\exists x$ .portugalský spisovatel(x) = Někdo je portugalský spisovatel.

$\forall$ - Obecný kvantifikátor:

Do výrokového schématu můžeme dosadit **cokoli** a výrok bude vždy pravdivý.

$\forall x$.(x je spisovatel a profesor) = **Pro každé x platí, že** x je spisovatel a profesor./**Každý** je spisovatel a profesor.

$\forall x$ .portugalský spisovatel(x) = Každý je portugalský spisovatel.

$\exists x$.(Portugalec(x) $\wedge$ profesor(x)) = Existuje takové x, které je Portugalec a profesor/Nějaký Portugalec je profesor.

$\forall x$.(člověk(x) $\rightarrow$ smrtný(x)) = pro každé x platí, že je-li x člověk, pak x je smrtelný/Každý člověk je smrtelný.

= - Binární predikát totožnosti

Pomocí binárního predikátu totožnosti můžeme v rámci kategoriální gramatiky zaznamenat i některé složitější gramatické konstrukce.

$\exists x$.(prezident Portugalska(x) $\wedge$ vysoký(x) $\wedge$ $\forall y$.(prezident Portugalska(y) $\rightarrow$ (y=x)))

Existuje nějaké x, které je prezidentem Portugalska a je vysoké a (dále nám tento zápis říká, že množina prezidentů Portugalska má právě jeden prvek:) existuje nějaké x takové, že každé y, které je prezidentem Portugalska se rovná x./Prezident Portugalska je vysoký.

V portugalštině by se tato věta vyjádřila pomocí určitého členu: O presidente de Portugal é alto.